

מתן פישור

חליבה בשבת

א. מבוא

ב. לאיזה אב מלאכה שייכת מלאכת חולב?

1. דש

א. בהמה כגידולי קרקע

ב. הבדל בין אב המלאכה לתולדה

ג. הלכה כר' יהודה - דישה איננה רק בגידולי קרקע

2. ממחק

3. גוזז

4. קוצר

5. טוחן

6. בורר

ג. האם ישנו איסור דאורייתא בחליבה בשבת?

1. שיטת האוסרים חליבה מדאורייתא

2. שיטת האוסרים חליבה מדרבנן

א. מבוא*

חולב חייב משום מפרק (צה, א).

ולכן נפשנו בשאלתנו למצוא דרך היתר לחלוב הפרות בשבת...¹

אחת מן השאלות שעלו על שולחנם של הפוסקים והמשיבים, למן ימי הגאונים ועד ימינו ממש, היא שאלת החליבה בשבת. בעיות רבות, מגוונות ומעניינות נושאת בחובה מלאכה זו.

* כל המקורות המובאים ללא ציון מסכת הינם ממסכת שבת. המקורות ההלכתיים הינם מחלק אורח חיים.

¹ שו"ת משפטי עוזיאל (א, אורח חיים, ט).

במאמר זה לא ננסה לסקור את צדדי ההיתר השונים, שנידונו רבות בספרי השו"ת ובמאמרים תורניים רבים², אלא לדון במקור חיובו של החולב בשבת, שנדמה שהוזנח במקצת בלהט הויכוח על החליבה. נעסוק בשתי שאלות מרכזיות:

א. האם ישנו איסור דאורייתא בחליבה בשבת?³

ב. לאיזה אב מלאכה שייכת מלאכת חולב?⁴

כדי לענות על שאלות אלו נחפש את הבעיות במלאכת חולב, נבחן את הגמרות העוסקות בה וננסה לדון בה מתוך מבט כולל על טיבן של כמה אבות מלאכה.

ב. לאיזה אב מלאכה שייכת מלאכת חולב?

גדר איסור מלאכת חולב (האם הוא מדאורייתא או מדרבנן), נתון במחלוקת בין הראשונים. אולם, אפילו לדעת האוסרים חליבה בשבת רק משום שבות, קיימת שיטה בגמרא הרואה בחליבה מלאכה האסורה מן התורה. מכאן, שעלינו לחפש את אב המלאכה אליו משתייכת מלאכת חולב.⁵

בבואנו לדון בשאלה זו, ננסה לבדוק בתחילה את הסיבה העיקרית להתלבטות. מצאנו בין ל"ט המלאכות כ-10 מלאכות המתאפיינות על ידי פעולת הפרדה המגדירה אותן: קוצר, דש, זורה, בורר, טוחן, מרקד, גוזז ובמובן מסוים גם מתיר, קורע וסותר.⁶

² אולי רק כדי לשבר את האוזן, נמנה חלק מהם: חליבה לאיבוד, חליבה לתוך קדירה, חליבה על ידי גוי, התחשבות בצער בעלי חיים ועוד.

³ שאלה זו נידונה רבות בפוסקים, אולם בחרתי לעסוק בה בצורה כוללת קצת יותר מאשר בשאלה השנייה, מכיוון שמשלימה היא את הפרק הראשון, בו אעסוק בהרחבה.

⁴ מסיבות הנוגעות לנוחות הצגת הנושאים והרצאתם, נקדים ונעסוק בשאלה השנייה לפני השאלה הראשונה.

⁵ יש לשאלה זו נפקא מינה גדולה להלכה, הן מצד הכלל שאין מחייבים על תולדה הנעשית יחד עם אב המלאכה שלה (צו, ב ומקבילות) והן מצד ההגבלות האופייניות לכל אב מלאכה. בהמשך המאמר נשתדל לעמוד על "מקרי מבחן" הלכתיים כאלה.

⁶ נראה כי קיימת אף שיטה המייחסת את מלאכת חולב למלאכת ממחק, שאיננה "מלאכת הפרדה".

מלאכות אלו טובבות כולן סביב ציר משותף הנוגע לאופיין: הפרדה בין חלקים, הרחקה וניתוק. אמנם, ניתן למצוא הגדרה מדוייקת לכל מלאכה ומלאכה, ולהבדיל בין "מלאכות ההפרדה" השונות (כך נכנה אותן מכאן ואילך) בצורה ברורה, אולם הבלבול הנובע מהקירבה המושגית שבינן הינו רב. הגמרא עצמה כבר מתייחסת לכך (עג, ב):

היינו זורה היינו בורר היינו מרקד? אביי ורבא דאמרי תרווייהו: כל מילתא דהויא במשכן, אף על גב דאיכא דדמיה לה - חשיב לה.

הגמרא מצביעה על דמיון רב, עד כדי זהות גמורה (!) בין שלוש מ"מלאכות ההפרדה", ונוכל כבר כאן לחוש בבעייתיות הרבה של שיוך תולדות לאבות הדומים ביניהם. שכן, אם "היינו זורה היינו בורר היינו מרקד", כיצד נדע לאיזה אב מאבות המלאכה לשייך את התולדות השונות?

מלאכת החליבה הינה, מעיקרה, אחת מ"מלאכות ההפרדה" - הפרדת החלב מן הבהמה הנחלבת. הגמרא עצמה לא אמרה במפורש מהו אב המלאכה אליו שייכת החליבה⁷ אלא סתמה ואמרה (צה, א): "חולב חייב משום מפרק", ובכך רק הגדילה את המסתורין - מהו מפרק זה (השייך בעליל ל"מלאכות ההפרדה"), מהו מקור חיובו ומהי הגדרתו המדוייקת? כיצד נדע להבחין בינו לבין מלאכות אחרות? בשאלות אלו נדון בפרק זה.

שתי משימות עיקריות עומדות לפנינו, כשבאים אנו להציע הצעה (בשם הראשונים כמובן) לאב מלאכה שיגאל את מלאכת חולב מיתמותה:

א. בירור הדמיון בין מלאכת חולב לאב המלאכה המוצע. נצטרך, כמובן, להגדיר היטב כל אב מלאכה שנעסוק בו, אולם ודאי כי אין זה המקום לדבר, ועל כן נסתפק בהגדרות תמציתיות בלבד. מכאן אפשר אף להבחין בחשיבות הרבה של מלאכות מפרק וחולב - הן שיאפשרו לנו לבדוק, לתחום ולהגדיר בצורה מדוייקת יותר את "מלאכות ההפרדה", בשל היותן מלאכות גבוליות, ששיוכן לכל אב מלאכה טעון הוכחה.

ב. בירור ההתאמה של כל שיטה לגמרות השונות, הקושיות אותן ניתן להקשות על שיטה זו מן הגמרות, והתירוצים השונים ליישוב השיטות השונות, בדרך של משא ומתן.

מטבע הדברים, לא נוכל לנסות לייחס את מלאכת חולב לכל אחת מ"מלאכות ההפרדה". ברור שאין זה מסתבר כלל וכלל, שמלאכות כמו מתיר או מרקד יהיו אב המלאכה של חולב. קיימות שש שיטות שונות לאב מלאכה לחולב ומפרק⁸, וביניהן אף מלאכה שאיננה מ"מלאכות ההפרדה": דש, ממחק, גוזז, קוצר, טוחן ובורר. נדון בכל אב מלאכה על פי קווי הפעולה שהתוונו.

⁷ לפחות לא בתלמוד הבבלי, בתלמוד הירושלמי ישנה הצעה מדוייקת, וראה להלן "קוצר".

⁸ המספר הרב מעיד, אולי, על הבלבול במלאכות ההפרדה.

1. דש

לכאורה, המלאכה אליה דומה מלאכת החליבה ביותר הינה מלאכת דש. כמו הדישה, כך אף החליבה הינה הוצאת אוכל או משקה⁹ מכיסויו או קליפתו (בנידון דידן - עטיני הבהמה הנחלבת). על כן, האפשרות הסבירה ביותר, במבט ראשוני על כל פנים, הינה לחייב על מלאכת מפרק (וממילא אף על חליבה) משום דישה.

קיים, אם כן, דימיון צורני בין מלאכת מפרק למלאכת דישה. אולם, מלבד דימיון זה, נותן לנו רש"י הוכחה נוספת, לשונית. כך כותב רש"י (עג, ב, ד"ה 'מפרק'):

תולדה דדש, שמפרק תבואה משיבוליה, לשון פורק מן החמור.

רש"י מביא הסבר מילולי ל"מקורה" של מלאכת מפרק. פריקה - כעין נטילת המשא והפרדתו מן הבהמה¹⁰, כעין הפרדת התבואה משיבוליה. על כן, מפרק הינו תולדת דש. אמנם, אין להבין את דברי רש"י כהשוואה גמורה, כמובן, ולחייב על פריקת בהמה משום דישה, אלא יש לראות בכך דימיון לשוני גרידא.

אכן, השיטה המקובלת ביותר בין הראשונים הינה לחייב את מלאכות חולב ומפרק משום אב המלאכה דש¹¹, וכך אף פוסק הרמב"ם (ח, ז):

הדש כגרוגרת חייב, ואין דישה אלא בגידולי קרקע. והמפרק הרי הוא תולדת הדש, החולב את הבהמה חייב משום מפרק.

מתוך דברי הרמב"ם, מגיעים אנו אל אחת משתי הבעיות המרכזיות בשיוך החליבה לאב המלאכה דש. הגמרא (עה, א) מביאה מחלוקת תנאים בחיוב על צידת חילזון ופציעתו (הוצאת צבע התכלת שלו). לדעת ר' יהודה - הצד חילזון ופוצעו חייב שתי חטאות, אולם לדעת חכמים חייב הפוצע חטאת אחת בלבד. רבא מעמיד את מחלוקת ר' יהודה וחכמים בשאלה האם ישנה דישה שלא בגידולי קרקע. לפי ר' יהודה - ישנה דישה אף שלא בגידולי קרקע, ועל כן ישנו חיוב דישה אף בחילזון. לפי חכמים אין דישה אלא בגידולי קרקע, ועל כן אין חייבים על פציעת חילזון משום דישה. הבעיה בשיוך חליבה למלאכת דש, בעקבות גמרא זו, ברורה. כיצד נוכל לומר כי חייב החולב חייב משום דש, הלא פעולת החליבה איננה בגידולי קרקע? הפרה עצמה איננה גידולי קרקע, וכיצד יכולים להתחייב עליה משום דישה¹²?

⁹ לא ניתן לחלק בין דש - באוכלים, למפרק - במשקים, מפני שבסוגיה (עג, ב) מוכח כי מלאכת מפרק שייכת אף באוכלים (שם - תמרים).

¹⁰ עיין ברש"י (שמות כג, ה).

¹¹ כך סוברים רש"י (עג, ב, ד"ה 'המפרק'); (צה, א, ד"ה 'מפרק'); ר"י (עג, א, ד"ה 'מפרק'); רי"ף (לב, א); רא"ש (ז, ב) וראשונים רבים נוספים.

¹² להלן נראה, כי ישנם ראשונים שאכן נוקטים שאין כאן כלל חיוב, מפני שהפרה איננה גידולי קרקע.

את קושיה זו הקשה רבינו תם על רש"י (הנוקט שחיוב חליבה הינו משום דישה):¹³
וקשה לרבינו תם, דבשילהי המצניע אמר דחולב חייב משום מפרק, ואי הוה
תולדה דדש - הא אמר לקמן גבי הפוצע חילזון דלרבנן אין דישה אלא
בגידולי קרקע!

כל הראשונים הנוקטים כי חיוב חולב הינו משום דש, צריכים ראשית כל, לדחות את דבריו
של רבינו תם.

מצאנו שלוש שיטות מרכזיות לתירוץ שאלה זו בראשונים:

א. בהמה נחשבת כגידולי קרקע.

ב. הלכה כר' יהודה, הסובר כי דישה איננה רק בגידולי קרקע.

ג. במפרק, שהינו **תולדת** דש, יודו אף חכמים יודו כי אין הכרח שתהיה תולדה דווקא
בגידולי קרקע, על מנת להתחייב עליה בשבת.

כמובן, קיימים ראשונים אשר הלכו בדרך אחרת, ודחו את החיוב משום דש לגמרי, ובהם
נעסוק בהמשך.

א. בהמה כגידולי קרקע

התוספות (שם) מנסים לטעון כי אף בהמה נחשבת לגידולי קרקע. קיימים מספר מקרים
בהלכה, בהם ישנו דיון בשאלה מה הם גידולי קרקע - סכך לסוכה, אכילת פועל, ברכות
ועוד. ניסיון ההוכחה של התוספות הינו מגמרא במסכת עירובין (כו, א):

דתניא: "ונתתה הכסף בכל אשר תִּאָּנֶה נפשך" (דברים יד, כו) - כלל, "בבקר
ובצאן וביין ובשכר" - פרט, "ובכל אשר תשאֵלך נפשך" - חזר וכלל. כלל
ופרט וכלל - אי אתה דן אלא כעין הפרט. מה הפרט מפורש - פרי מפרי
וגידולי קרקע, אף כל - פרי מפרי וגידולי קרקע.

על פי הגמרא, העוסקת במעשר שני, אף צאן ובקר (וממילא אף פרה ועז העומדות לחליבה),
נחשבות בכלל גידולי קרקע. הפרט, הכולל צאן ובקר, הוא "פרי מפרי וגידולי קרקע",
ולכאורה יש מכאן הוכחה ניצחת לשיטה זו.¹⁴

¹³ תוספות (עג, ב, ד"ה 'מפרק'); בשינוי סגנון אף בתוספות במסכת יבמות (קיד, א, ד"ה 'וקסבר'); ובמסכת
כתובות (ס, א, ד"ה 'מפרק'); בספר הישר (כג) (סט בדפוס ווינה).

¹⁴ בשיטה זו מחזיקים ה"מגיד משנה" (ח, ז) וראשונים נוספים.

הדברים אינם כה פשוטים. ראשית עלינו להסביר, מדוע תיחשב הבהמה כגידולי קרקע? רש"י (שם, ד"ה 'וגידולי קרקע') מסביר:

וגידולי קרקע - שכולן ניזונין וגדילין מן הקרקע.

הבהמה נקראת גידולי קרקע, מפני שעיקר חיותה ומזונה בא לה מן הקרקע. כעין סברה זו כותב אף המאירי (עג, ב):

הואיל והבהמות רבות בארץ, כגידולי קרקע הם.

אף ההוכחה מן הגמרא איננה חד משמעית. שכן מצאנו גמרא אחרת, הטוענת טענה הפוכה לחלוטין. הגמרא במסכת בבא מציעא (פט, א) כותבת:

תנו רבנן: דייש, מה דייש מיוחד - דבר שגידולי קרקע (ובשעת גמר מלאכה) ופועל אוכל בו, אף כל שגידולי קרקע - פועל אוכל בו. יצא החולב והמחבץ והמגבן שאין גידולי קרקע ואין פועל אוכל בו.

הרי לפנינו הוכחה גמורה, הפוכה לחלוטין במגמתה, לפיה בהמה איננה בכלל גידולי קרקע!¹⁵ לכאורה, מוכח מגמרא זו, כי אין הדישה שייכת כלל באיסור חליבה, אף אם נוכיח שבהמה, מסיבה כלשהי, נחשבת כגידולי קרקע. התוספות במסכת בבא מציעא (שם, ד"ה 'גידולי') כבר הרגישו בקושי זה ותירצו:

התם קרי להו גידולי קרקע - לפי שניזונין מן הקרקע, אבל הכא מפיק שפיר חולב ומגבן - דלא הוי בכלל דש, שהוא גודל וצומח מן הקרקע.

התוספות מפרידים בין הגדרתה של הבהמה כגידולי קרקע לעניין מעשר שני, להגדרתה כגידולי קרקע, לעניין דישה בהיתר אכילת פועל. במקרה האחרון, אין אנו מסתפקים בהסבר רש"י והמאירי, כי די שתאכל הפרה מן הקרקע על מנת שתיחשב כגידולי קרקע, אלא ישנו צורך בהגדרה מעט נוקשה יותר - כי גידולי קרקע הינם דברים הגדלים וצומחים ישירות מן הקרקע.

אולם, התוספות לעיל השאירו אותנו באפילה לגבי שבת. האם הדין לגבי דישה בשבת יהיה כדין דישה לגבי פועל? מהי סיבת ההבדל בין ההגדרות השונות? רבינו תם מרחיב מעט יותר (עג, ב):

דילפינן להו מסממנין שבמשכן, דאין דישה אלא בגידולי קרקע, לגבי דבר הגדל ממש מן הקרקע לא חשיבא בהמה גידולי קרקע.

¹⁵ קיימות גמרות נוספות, מהן נראה כי אין הבהמה נחשבת לגידולי קרקע, כדוגמת דברי הגמרא במסכת קידושין (יז, א):

"דאי כתב רחמנא 'צאן', הוה אמינא בעלי חיים - אין, גידולי קרקע - לא".

ראה אף בדברי התוספות במסכת בבא קמא (נד, ב, ד"ה 'פרי מפרי'), המסביר כהסבר התוספות להלן.

לגבי הלכות שבת, נזקקים אנו להשוואה למשכן, ובמשכן הייתה הדישה בסממנים - ומכאן נלמד כי ישנו צורך בדישה, בדומה ממש לסממנים הצומחים מן הקרקע - כמו בהגדרת הדישה לגבי פועל - ועל כן, לעניין שבת, אין הבהמה נחשבת לגידולי קרקע. מטעם זה דוחה רבינו תם את שיטת הראשונים, שדישה הינה אב המלאכה של חולב, מפני שלשיטתו, לעניין שבת, אין הבהמה נחשבת לגידולי קרקע. אולם, טענתו של רבינו תם איננה מוכרחת. אין כאן ראייה חותכת, ובהחלט ניתן לטעון כי אף בשבת, דין בהמה כדינה לגבי מעשר שני - כגידולי קרקע, והראיה מדין סממנים איננה מכרעת.

יש לזכור כי לא נוכל להרחיב בכל הדיון לעיל, בכל מקרה, את ההגדרה של גידולי קרקע אף לדגים. שהרי, עיקר המחלוקת על דישה גידולי קרקע הינה בחילזון, שהינו סוג של דג.¹⁶ על כן, נוכל להקשות על השיטה, לפיה מלאכת מפרק שייכת רק בגידולי קרקע, מן הגמרא (קמה, א) האוסרת סחיטת דג לצירו - והרי דג איננו גידולי קרקע לכולי עלמא¹⁷ - ושייכת בו, לכאורה, מלאכת מפרק. יש לדחות טענה זו ולומר, כי באמת אין איסור דאורייתא בסחיטת דג לצירו, אלא איסור דרבנן בלבד. אף לשיטת אלו הטוענים כי אין דישה אלא בגידולי קרקע, ישנו על כל פנים איסור דרבנן אף שלא בגידולי קרקע.¹⁸ להלן, בחלקו השני של המאמר, נראה שיטות ראשונים שונות המתייחסות באופן ישיר לדיון שלעיל, ומסיקות ממנו לגבי החיוב על החליבה, האם הוא מדאורייתא או מדרבנן.

הוכחות רבות הובאו, בראשונים ובאחרונים, על מנת להוכיח כי נחשבת הבהמה לגידולי קרקע (בניגוד לרבינו תם). מצאתי לנכון להביא עוד הוכחה אחת כזו, על דרך הדרש. בעל "ערוך לנר" (במות קיד, א) מוכיח כי נחשבת הפרה לגידולי קרקע מחלומה של פרעה. חלומה הראשון של פרעה היה, כזכור, על שבע פרות המסמלות את שבע שנות השובע שיבואו על מצרים. שבע שנות השובע הללו, מתאפיינות בגידולים חקלאיים רבים ויוצאי דופן, כלומר בגידולי קרקע, ומכיוון שהפרות מעידות על השובע, על גידולי קרקע - מכאן שאף הן נחשבות כגידולי קרקע!¹⁹

¹⁶ מעניינת דעת אביו במסכת עירובין (כז, ב), כי אף דגים הינם גידולי קרקע! (על פי מסקנת הגמרא אין זו שיטתו האמיתית)

¹⁷ עיין בדברי "אור זרוע" (כח), המעלה אפשרות להעמדת מחלוקת ר' יהודה וחכמים בשאלה האם דגים הינם גידולי קרקע - ואז אין דישה אלא בגידולי קרקע לכל הדעות.

¹⁸ עיין בדברי "אגלי טל" (מלאכת דש, כד, ז), בהגהה.

¹⁹ כמובן שאין כאן הוכחה אמיתית כי אם על דרך הדרש, ואין בה כדי לדחות את דברי רבינו תם, שהרי טוען רבינו תם כי לעניין שבת אין הפרה נחשבת כגידולי קרקע. ראה בהמשך דברי ה"ערוך לנר" (שם) הסבר מפורט יותר לחלום פרעה, על דרך זו, בצירוף חלקו השני של החלום.

ב. הבדל בין אב המלאכה לתולדה

הדיון שלעיל, אינו מסביר לחלוטין את הסוגיה על פי דרכו של הרמב"ם. הרמב"ם נוקט, כי אף החיוב על חובל ומוציא דם הינו משום מפרק, תולדת דש, ואם כך, נהיה חייבים לומר, על פי הרמב"ם, כי אף אדם נחשב כגידולי קרקע. אולי ניתן להסביר כך על פי הסברא שהבאנו בהחשבת בהמות כגידולי קרקע, הניזונים וגדלים מן הקרקע, שכן אף האדם ניזון מן הקרקע, אולם ברור כי כאן נדחת שיטה זו עוד יותר ואיננה מתקבלת כל כך על הדעת כשיטת הרמב"ם בסוגיה²⁰.

דרך אחרת בפיתרון בעייתו של רבינו תם, מצאנו בדברי מפרשיו של הרמב"ם בדורות הקדומים. שאלתו של רבינו תם נשאלה כבר לר' אברהם בן הרמב"ם, על ידי דניאל הבבלי (ברכת אברהם, יח):

זה שהקשיתה בתחילתה, מדקיימא לן: "אין דישה אלא בגידולי קרקע", אין ראוי למי שיבין עניין האב ומעיינו ותולדתו להקשותה כלל. שהתולדה, אף על פי שהיא דומה לאב - אינה לא האב ולא מעין האב, אלא הפרש יש ביניהם. ושאמרת: והמפרק הוא הדש אינו כן, אלא מפרק תולדה דדש. שאין לומר שהסחיטה לענבים או החליבה לעיזים - דישה, ולא עלה זה על דעת אדם אף על פי שהחייב בהן משום מפרק. והואיל ומפרק תולדה דדש, אין להקשות מדקיימא לן: "אין דישה אלא בגידולי קרקע". הדישה, שהוא האב, ועין האב²¹, אינם אלא בגידולי קרקע. והמפרק שהוא תולדה דדש - ישנו בגידולי קרקע ושלא בגידולי קרקע.²²

ר' אברהם בן הרמב"ם נוקט בדרך אחרת משיטת התוספות. לפיו, אין כלל מקום לשאלתו של רבינו תם - "אין ראוי למי שיבין עניין האב ומעיינו ותולדתו להקשותה כלל" (!). רבינו תם הניח, כי הכלל החל על מלאכת דישה - חייב לחול אף על כל תולדותיה של המלאכה, אולם ר' אברהם דוחה הנחה זו מכל וכל - הכלל "אין דישה אלא בגידולי קרקע" אינו חל על מלאכות הפירוק והחליבה, אלא על אב המלאכה שלהן בלבד.

²⁰ אף על פי שכך נקט ה"מגיד משנה" (שם).

²¹ אולי צריך להיות: "ומעין האב", כלומר: האב ומה שהוא כעין האב, אולם לא תולדה.

²² תירוץ זה מופיע אף ב"פירוש קדמון ממצרים", המודפס בסוף ספר זמנים להרמב"ם, מהדורת שבת פרנקל (ח, ז), וראה בתחילת הפירוש לזהותו של המחבר.

אולי ניתן לדייק תירוץ זה אף מהרמב"ן. כתירוץ ראשון לקושייתו של רבינו תם, כתב הרמב"ן (צה, א, ד"ה 'חולב חייב'):

ויש לומר: דישה בעצמו של פירי ליתא אלא בגידולי קרקע, אבל להוציא ממנו פירות מכונסים וטמונים בתוך כיס שלהן, כגון חולב - דומיא דדישת גידולי קרקע היא.²³

דברי הרמב"ן סתומים במקצת, ואולי יש להבנים על פי שיטתו של ר' אברהם. דישה ב"עצמו של פרי", כלומר אב המלאכה דישה, קיים רק בגידולי קרקע - אולם על מנת "להוציא פירות מכונסים" - כגון חולב, תולדת דישה, אין צורך בכלל "אין דישה אלא בגידולי קרקע".

שיטה זו בהבנת אב המלאכה של דישה מעוררת כמה בעיות. ראשית, אם אין בתולדת דישה את הכלל "אין דישה אלא בגידולי קרקע", מדוע לא יחייבו חכמים אף על צידת חילזון משום מפרק, תולדת דש. הלא, אף על פי שהחילזון איננו גידולי קרקע, ניתן לחייב בו משום מפרק, וחכמים אמורים היו לחייב שתי חטאות בפציעתו! בשאלה זו הרגיש כבר ר' אברהם:

אבל בשאין להן עורות - שהדם או הליחה מצוי בגוף כולו, אפילו חבל ויצא הדם²⁴ או הליחה לחוץ - לא קרינן ביה מפרק, שאין לאותו הדם או הליחה בזה הגוף מקום מסוים.

ר' אברהם מעמיד תנאי נוסף לחיוב במלאכת מפרק - שיהיה לדבר המתפרק (במקרה שלנו - החלב הנחלב) מקום מסוים, ומכיוון שתנאי זה אינו מתקיים בחילזון, ממילא מחייבים חכמים רק חטאת אחת. אולם עדיין ניתן להמשיך ולהקשות על שיטה זו - מה יהיה הגבול, על פי ר' אברהם וסיעתו, בין האב לתולדה השייכת לו. כלומר, במה יכולה להיות התולדה דומה לאב, ובמה אין היא חייבת להיות דומה לו? שאלה זו ניתן לשאול לכל השיטות, ואין כאן המקום להאריך בה.²⁵

ג. הלכה כר' יהודה - דישה איננה רק בגידולי קרקע

הזכרנו כבר לעיל, כי הכלל "אין דישה אלא בגידולי קרקע" נתון במחלוקת תנאים. ר' יהודה סובר כי ישנה דישה אף בחילזון, ולא רק בגידולי קרקע. ממילא, נוכל לחייב על פי ר' יהודה בחולב משום דש. על כן, ניתן אולי לומר, כי שיטת המחייבים משום דש - הינה אליבא דר' יהודה, ועל פי חכמים אין חיוב משום דש. אכן, התוספות (שם) מנסים לומר כך

²³ בהמשך, מתרץ הרמב"ן אף את שני התירוצים האחרים שהבאנו.

²⁴ ר' אברהם נוקט בשיטת הרמב"ם, שהחיוב על חובל ומוציא דם הינו משום דש.

²⁵ עיין בייחוד בדברי ה"מגיד משנה" (ז, ח).

בדעת רש"י. כמובן, אין תירוץ זה תקף לגבי הראשונים הפוסקים במפורש כחכמים, שאין דישה אלא בגידולי קרקע, ואף על פי כן ישנו חיוב בחולב (כשיטת הרמב"ם). מכל מקום, נוכל לומר כן לכל הפחות בדעת רש"י. כמובן, קשה לומר כי נקטה הגמרא כיחיד, ר' יהודה, כנגד חכמים וזהו הקושי העיקרי בשיטה זו (אם כי נראה לקמן שאפשר להסביר כך ועדיין לא לפסוק כר' יהודה, על ידי הבנה שונה של הברייתא (צה, א), אולם רש"י לא הלך בדרך זו). התוספות הרגישו בקושי זה:

ודוחק לומר דברייתא דהמצניע²⁶ אתייתא כר' יהודה, דפליג לקמן אדרבנן.

כך אף כותב בעל "ספר יראים" על אפשרות זו (רעד, קמא בדפוס וילנא):²⁷

ואינו יכול (נוסח אחר: נכון) להעמיד סתם התלמוד כר' יהודה.

הדוחק בשיטה זו ברור.

על שיטת התוספות, על פיה רש"י נקט כר' יהודה, מקשה ה"חתם סופר" (עג, ד"ה יעייין). על פי הגמרא, מנפט הינו תולדת דש, ומרש"י (שם, ד"ה 'והמנפט') משמע כי ישנה דישה רק בגידולי קרקע:

צמר גפן בקשת, כדרך האומנין, וצמר גפן גידולי קרקע הוא.

אם כן, אין אנו יכולים לומר כמו התוספות, כי דעת רש"י שהלכה כר' יהודה, שאם כן, מדוע צריך היה רש"י לציין כי צמר גפן הינו גידולי קרקע? ה"חתם סופר" מנסה לתרץ בדוחק, כי רש"י, בד"ה שהובא לעיל, טוען אליבא דרבנן - כלומר מסביר כי אף לדעת חכמים יהיה במנפט איסור דאורייתא, אם כי לשיטתו רק ר' יהודה יחייב בחולב משום דש, אולם הדברים דחוקים.

קיימת בעיה נוספת במלאכת דש, אשר גרמה למספר ראשונים להימנע מלשייך אליה את מלאכת חולב. כזכור, עסקנו בפתחה ב"מלאכות הפרדה" ובהבדלים ביניהן. אחד ההבדלים הברורים בין מלאכת דש למלאכות בורר, זורה ומרקד, הינו בחיבור בין שני הדברים המופרדים. מלאכת דישה - שייכת דווקא בהפרדת דברים מחוברים, בעוד מלאכת בורר והאבות המסופחים לה - שייכים בהפרדת דברים שאינם מחוברים, אלא מעורבבים בלבד. הבחנה זו נמצאת כבר ברבינו חננאל (עד, א):

הדש הוא המפרק הפסולת המחוברת באוכל... נמצא זורה והבורר והמרקד - כולן מעבירין פסולת המעורבות באוכל ואינה מחוברת.

כך אף כותב הערוך (דש):

... פירוש: הוא המפרק מן האוכל פסולת שהיא מחוברת לו.

²⁶ בברייתא (צה, א) מוזכר חיוב על חליבה.

²⁷ לשיטת בעל "ספר יראים" בסוגיה, ראה להלן.

מכאן מגיעים אנו לבעייתיות בשיוך החליבה למלאכת דישה. מהו גדרו של החלב בדד הבהמה? נראה כי אין הוא מחובר לדד הבהמה כשיבולים המחבורות לגרעינים, אולם האם נחשב הוא כמופרד לגמרי? כיצד נדע לאיזו מלאכה ממלאכות ההפרדה נשייך את החליבה? כיצד נחייב עליה משום דישה - הלא החלב איננו מחובר כלל לגוף הפרה!

ניתן לתרץ קושיה זו בכמה דרכים:

א. ההנחות שהנחנו לעיל אינן מוסכמות, ויש אף הטוענים להיפך. דישה איננה במחבור אלא דווקא בנפרד, בניגוד לדברי רבינו חננאל וה"ערוך". על פי שיטה זו, אין בעיה בשיוך החליבה לדישה, שכן שתיהן מלאכות הנעשות במופרד. אולם, על פי דרך זו נגיע למצב שיש בו כדי גיחוך: הפרדה של דברים המחבורים (בתלוש כמובן) - ייתכן שלא תיחשב כדישה ותהיה מותרת, בעוד שהפרדת דברים נפרדים - תיחשב דישה ותיאסר מדאורייתא! הנוקטים בדרך זו, אם כי לא כהסבר לסוגייתנו, אלא כדין עצמאי במלאכת דישה, הם המהרי"ל (יב) ורבו המהרי"ש²⁸. על פי שניהם, יש להגן על מנהג העם לאכול "קטניות מתוך שרביטין שלהם", מפני שדבוקים הם אל השרביט ואין דישה במחבור²⁹. הראייה של הנוקטים בשיטה זו הם דברי רש"י (צה, א, ד"ה 'מפרק'):

... דלאו מחובר הוא (החלב בבהמה), אלא פקיד ועקיר וקאי בעטיני הדד כתבואה בקשיה.

לכאורה מוכח מרש"י, כי חיוב דש הינו דווקא בנפרד³⁰. כמו שאמרנו, קשה קצת להלום שיטה זו מצד הסברא, ואף סותרת היא במפורש את דברי ה"ערוך" ורבינו חננאל. אמנם, נראה לכאורה, כי כך נקט רש"י. אולי יש לומר בדעת רש"י, כי דווקא מפרק שייך בשאינו מחובר, אולם דישה הינה במחבור³¹. אם נקשה - מדוע נחייב, אם כן, על מפרק משום דש ולא משום בורר - נאמר כי דישה ופירוק הינם דווקא בהוצאת דבר מכיסויו

²⁸ רבינו שלמה מנוישטט, רבה של ווינה בסוף המאה ה-14. דין זה לא נמצא בספר מהרי"ש שלפנינו. המהרי"ל והמהרי"ש מובאים שניהם ב"פרי מגדים", אשל אברהם (שכ).

²⁹ עיין במשנה ברורה (שיט, כא), ובביאור הלכה (שם, ד"ה 'בשינוי'), שהסביר מנהג זה בתירוץ אחר.

³⁰ לכאורה, ישנה לכך הוכחה אף מדברי רש"י במסכת כתובות (ס, א, ד"ה 'מפרק'), המסביר כי אין המפרק שייך במחבור. אמנם, שם אולי יש להבין - מחובר לקרקע, בניגוד לדברי רש"י (צה, א) - במסכת כתובות בא "מחבור" כניגוד ל"תלוש", אולם במסכת שבת בא הוא בניגוד ל"פקיד ועקיר". לגבי השאלה האם ישנו חיוב מפרק במחבור לקרקע - ראה ב"מנחת חינוך", מוסד השבת (דש, ב, ד"ה 'אד').

³¹ על בסיס הבחנתו של ר' אברהם בן הרמב"ם בין אב לתולדה.

וגילוייו. כך כותבים בהגדרת מפרק, הן המאירי (עג, ב) והן ר' אברהם בן הרמב"ם³². אמנם, אין הבחנה זו מוחלטת ומוסכמת כלל בין הראשונים והפוסקים.³³

נוכל אף לדמות בין מפרק לדש, בניגוד לבורר, בכך שהחיוב בשתייהן הינו על הוצאת דבר ממקום שגדל בו דווקא.³⁴

ב. ניתן לומר כי דישה הינה הן במחובר והן בתלוש, אף זאת בניגוד לדברי רבינו חננאל וה"ערוך" שהובאו לעיל. נחלצנו אמנם מן המצב שתואר בשיטה הקודמת, אולם לא נמלטנו מן הצורך להבדיל בין בורר, זורה ומרקד לבין דש. ניתן לטעון, כפי שטענו מקודם, כי ההבדל הינו בכך שבדישה הפעולה היא של גילוי דבר מכוסה, או בהוצאת דבר ממקום שגדל בו.

ג. ניתן לטעון כי אף שהחלב העומד בדדי הבהמה איננו מחובר לה, דרושה הפעלת כוח על מנת להוציאו ועל כן נחשב הוא כמחובר, וניתן לחייב על הוצאתו משום דישה. סברא זו מבוססת על דברי הגמרא במסכת כתובות (ו, ב), הדנה האם דם בתולים נחשב כמחובר או כמופקד בלבד - ועל פי מספר ראשונים נחשב דם סתם כמחובר בגלל הצורך במציאתו על מנת להוציאו מן הגוף.³⁵ על פי שיטה זו, לא תהיה הדישה תלויה בחיבור בין שני הנפעלים - אלא באדם העושה את המלאכה, והחיוב יהיה תלוי בשאלה האם ישנו צורך בהפעלת כוח מצידו או לא.

ד. אמנם, הנחנו בפשטות כי החלב מנותק מן הפרה, וכך אף הוכחנו על פי רש"י, המגדיר את חלב הפרה "מיפקד פקיד", אולם כנראה שאין הנחה זו מוסכמת על כל האחרונים, ויש הטוענים שהחלב מחובר לפרה. כך משמע מ"שולחן ערוך הרב" (שה, כח):

שהחלב הוא משקה ומפרקו מהבהמה שהיא אוכל שהם שני דברים חלוקים
זה מזה ומדובקין זה בזה.

³² בתשובה שהוזכרה לעיל.

³³ עיין (עג, ב), במחלוקת רש"י (ד"ה 'מפרק') ותוספות (ד"ה 'ואחת'), במפרק תמרים מן המכבדות או מקליפותיהם. לשאלה זו נפקא מינה גדולה להלכה, לדוגמא: קטיפת פרי מענף תלוש - שאלה שדנו בה האחרונים בהרחבה.

³⁴ עיין ברש"י (כתובות ס, א, ד"ה 'מפרק'); (יבמות קיד, א, ד"ה 'חולבי'); בייחוד (קמה, א, ד"ה 'פטור'), בעניין סחיטת כבשים (ירקות כבושים):

"שאיין זה מפרק, שאין המשקה הזה יוצא מן הכבשים שלא גדל בתוכן".

על פי רש"י, נתון העניין במחלוקת האמוראים. אמנם, התוספות (שם, ד"ה 'כבשים') חולקים בזה, וכן אף ברשב"א (שם, ד"ה 'למימיהן פטור אבל אסור') ובראשונים נוספים, ואין כאן המקום להאריך.

³⁵ אפשר וראוי להרחיב בשיטת הרמב"ם בדישה, ובחיוב על הוצאת דם משום דישה, ובכלל הסוגיה במסכת כתובות, אולם אין כאן המקום להאריך בזה. אף ההבדלים המדויקים לכל השיטות בין דש לבורר דורשים בירור מעמיק וממצה יותר.

כעין שילוב, כותב בעל "שביתת השבת" (מלאכת דש, סח), כי רוב החלב נפרד מן הפרה, אולם מעט מחובר ב"גידים הדקים שבגוף", וממילא בחלב זה מתחייב משום דישה.

עד כאן, עסקנו בבעיות בחיוב חולב מצד דש, אולם לשיטה זו יתרון ניכר על שאר השיטות, בעקבותיו נקטו בה רוב הראשונים. כוונתי לסוגיה בשבת (קמד, ב), ולדברי רב חסדא שם:

אמר רב חסדא, מדברי רבינו נלמד: חולב אדם עז לתוך הקדרה, אבל לא לתוך הקערה. אלמא קסבר: משקה הבא לאוכל - אוכל הוא.

נוכל להסביר מימרא זו, אם נטען כי חיוב החולב הינו משום דש. בחליבה לקדירה המליאה, נחשב החלב כאוכל אליו מגיע האדם, ועל כן ישנה כאן הפרדת אוכל מאוכל, ואין זו פעולת דישה או פירוק, שהן הפרדת משקה מאוכל או אוכל מפסולת. כך כותב רש"י (שם, ד"ה 'לתוך הקדירה'):

ואין זו דרך פריקתו, והווי כמפריד אוכל מאוכל.

אולם, חליבה לתוך הקערה הריקה איננה מחשיבה את החלב כאוכל ויש כאן פעולת פירוק רגילה, כעין הסחיטה, הפרדת משקה מאוכל, ועל כן אסור לעשות כן בשבת.

שאר השיטות, כפי שנראה להלן, יתקשו מאוד בהסבר סוגיה זו. בגלל ההסבר המוצלח של השיטה המחייבת מצד דש לדברי רב חסדא, דחה ר"י את דברי רבינו תם וטען, כרש"י, כי החיוב על פירוק וחליבה הינו משום דישה:³⁶

ואין נראה לר"י, דבפרק חבית (לקמן קמד, ב) אמרינן: חולב אדם לתוך הקדרה אבל לא לתוך הקערה, ולרבינו תם - מה לי לתוך הקדרה מה לי לתוך הקערה?! ולפירוש הקונטרס אינו שייך, דמעיקרא כשהיה בדדן חשיב אוכל, וכשחולב לתוך הקדרה דהשתא נמי הוי אוכל ולא דמי לדש שנשתנה.

כאן טמון הרווח הגדול של הראשונים המחייבים על חליבה משום דישה - הסבר ברור ופשוט של הסוגיה לעיל. שאר השיטות, כפי שניווכח, ידחקו לתרץ כאן תירוצים שונים.

רוב הראשונים מחייבים, על פי מה שהראנו, על חליבה ופירוק משום דישה. חיוב זה מעורר שתי בעיות מרכזיות: הבעיה הראשונה הינה הכלל הנקוט "אין דישה אלא בגידולי קרקע", ועל כן לא שייך, לפחות לכאורה, חיוב על דישה בחליבה. ניתן לתרץ קושי זה בשלוש דרכים:

א. בהמה נחשבת גידולי קרקע.

ב. הלכה כר' יהודה, החולק על הכלל שלעיל.

ג. לגבי חליבה, שהינה תולדת דישה, ההגבלה לעיל איננה קיימת.

³⁶ עיין הערה 13.

הבעיה השנייה היא שהחוב בדש הינו כנראה דווקא במחובר, אולם אין החלב מחובר אלא בבחינת "פקיד ועקיר" בעטיני הפרה. ניתן לומר, כי החוב בדש הינו רק בנפרד, או שהינו הן במחובר והן בנפרד. אפשר אף לתרץ, כי החלב בעטיני הפרה נחשב בכל זאת כמחובר ועל כן שייכת בו דישה.

2. ממחק

השיטה השנייה לשיוך מלאכות חולב ומפרק הינה לחייב משום מלאכת ממחק. מלאכת ממחק המקורית הינה הורדת השיער מעל עור החיה, כשם שמפרש רש"י על המשנה (עג, א, ד"ה 'ממחקו'). אולם, אב מלאכה זה התרחב לכל פעולה של החלקה ומירוח. על פי רבינו תם (תוספות עג, ב, ד"ה 'מפרק') ישנו חוב בחליבה משום מחיקה³⁷, מפני שהאדם החולב מחליק את עטין הפרה.

יש לשים לב להבדל הגדול בין החוב במלאכת חולב מצד ממחק, לחוב מצד דישה ויתר השיטות שנראה להלן. כל שאר השיטות מחייבות בחליבה על הוצאת החלב מן הבהמה, והשאלה הנותרת הינה רק על איזה אב מלאכה מתחייב האדם בהוצאה זו. אולם, על פי שיטת רבינו תם, אין החוב כלל על הוצאת החלב, אלא על עצם מלאכת החליבה. הנפקא מינה ברורה וחדה: במקרה של אדם החולב בהמה ולא יצא ממנה חלב - אין כלל מקום לחייב על פי השיטות המחייבות משום דש, בורר, גוזז וכו', אולם על פי רבינו תם, אף במקרה זה יהיה החולב חייב מדאורייתא!

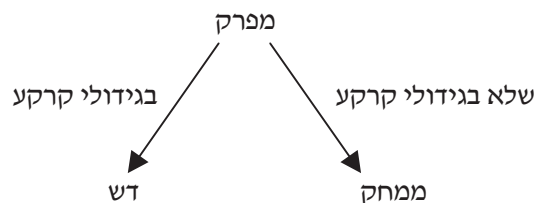
על פי שיטה זו נפתרות שתי הבעיות שהצגנו לעיל לגבי מלאכת דישה - אין במלאכת ממחק הגבלה לגידולי קרקע דווקא (עיקרו של אב המלאכה הינו בעור הבהמה), ואין כלל שייכות לדרגת החיבור של החלב בעטיני הפרה. עד כאן לא הוצגה שיטתו של רבינו תם בצורה שלמה. שכן אפשר לטעון ולהקשות בקלות על שיטה זו: היכן מצאנו ממחק בפירוק? הלא, על פי הגמרא, חליבה הינה משום מפרק, ומלאכת מפרק שייכת אף בהפרדת התמרים מקליפותיהם³⁸, והיכן שייכת כאן מלאכת מחיקה? אמנם, רבינו תם הרגיש בקושי זה בשיטתו ושיכלל אותה.

³⁷ להלן נראה, לכאורה, כי סותר רבינו תם את עצמו, ומחייב אף משום בורר. להלן בסעיף 6: "בורר", נברר בדיוק את דעתו של רבינו תם ואת הסתירה בדבריו. אולם מכל מקום, ידי חובת הדיון בשיטה כשלעצמה עדיין לא יצאנו.

³⁸ עיין בהערה 33.

על פי רבינו תם³⁹, יש לחלק ולהבדיל בין שני סוגי מפרק: מפרק בגידולי קרקע - החייב משום דישה, ומפרק בדבר שאיננו גידולי קרקע, כגון בהמה - החייב משום ממחק.⁴⁰

נציג את שיטת רבינו תם בצורת תרשים:⁴¹

שיטה זו של רבינו תם איננה ברורה ונהירה כל צורכה. מהו פשר החיוב הכפול במלאכת מפרק? היכן מצאנו תולדה אחת המחולקת לשתיים, ושייכת לשני אבות? הלא אין קשר בין מלאכת מפרק בחליבה, בה מחוייבים מצד פעולת המחיקה, למפרק בגידולי קרקע, כגון תמר, עליו מחוייבים מצד הוצאת התמר מקליפתו? האם יש כאן שתי תולדות שונות שאין ביניהן אלא שיתוף השם בלבד? אם כן, מדוע לא חילקה הגמרא בין שני סוגי מפרק אלו?

אמנם, ניתן להבין על פי שיטה זו מדוע אין מתחייבים על פציעת חילוון משום מפרק, כיוון שהחילוון איננו גידולי קרקע ועל כן החיוב לגביו הינו מצד מלאכת ממחק, שאינה שייכת בפציעת חילוון, אולם מידי קשיים נוספים בשיטה זו לא יצאנו.

הקושי הגדול והברור ביותר בשיטת רבינו תם, בגללה דחה אותה ר"י, הינו דווקא מן הסוגיה שהוזכרה לעיל, בדיון היתר חליבת העז לתוך הקדירה. לכאורה, אם איסור ממחק יש כאן, מה לי לתוך הקדירה ומה לי לתוך הקערה?! תמיהתנו ברבינו תם תלך ותגבר, כאשר ניווכח כי באותו סימן עצמו, בו מציג רבינו תם בספר הישר את שיטתו בחיוב חליבה, מתייחס הוא אף לסוגיית "חולב אדם עז"! אכן, מספר אחרונים ניסו לתרץ את דברי רבינו תם, ומכיוון שלמעשה, בעיה זו הינה בעיה כללית הנוגעת לכל השיטות שאינן מחייבות על חליבה משום דישה, נדון בה בהמשך בהרחבה.

³⁹ בספר הישר (כג), (סט בדפוס ווינה).

⁴⁰ עיין במהר"ם על התוספות (עג, ב), שנדחק להסביר בדברי רבינו תם היכן ישנה מחיקה בפריקת התמרים, ולא הזכיר את החילוק של רבינו תם בספר הישר - בין מלאכת מפרק בגידולי קרקע למלאכת מפרק שאיננה בגידולי קרקע, ואף הוא הרגיש בדוחק בתירוץ. אף הר"ש משאנץ בתוספותיו למסכת כתובות (ס, א) דוחה כך את רבינו תם. כנראה, לא היה ספר הישר מצוי לפני המהר"ם והר"ש משאנץ, על כל פנים לא כפי שהוא מצוי בידינו כיום.

⁴¹ חילוק זה של רבינו תם תקף אף לגבי שיטות אחרות בחיוב חולב, כפי שנראה להלן.

3. גוזז

שיטה נוספת בחיוב החליבה, הינה חיוב משום מלאכת גוזז. שיטה זו מובאת בתוספות הרא"ש בשם ריב"א⁴² (צה, א, ד"ה 'חולבי'):

ורבי"א פירש, דמפרק חייב משום גוזז, דכל דבר שהוא מכביד על בעלי חיים והוא מסירו ומיקל מעליו קרי מפרק.

שיטה זו מובאת גם בשיטה מקובצת (כתובות ס, א, ד"ה 'וכתב הרשב"א') בשם ר' שלמה בן אברהם⁴³.

ראשית עלינו לברר האם אף לשיטת הריב"א קיים חילוק בין מפרק בגידולי קרקע למפרק שאיננו בגידולי קרקע, שרק עליו ישנו חיוב משום גוזז. מסתבר כי אף ריב"א ור' שלמה מן ההר הלכו בדרך זו, שכן קשה להעלות על הדעת שיחייבו על מפרק תמרים מקליפתם משום גוזז. על כן, אף לפי המחייבים על מפרק משום גוזז, תקף חיוב זה רק בבעלי חיים - שהרי אב המלאכה גוזז שייך רק בחיות. על פי הנחה זו, נצטרך אולי להפקיע את החידוש של חלוקה בין שני סוגי מפרק מרבינו תם ולהעבירו אל ריב"א⁴⁴, אולם אין הדבר מוכרח. החילוק בין שני סוגי מפרק, מפרק החייב משום גוזז ומפרק החייב משום דש, מובן יותר על פי שיטה זו. בניגוד לחילוקו של רבינו תם, בו אין קשר בין שני אבות המלאכה - ממחק ודש, הרי שניתן להגיד בפשטות, על פי שיטת הריב"א ור' שלמה מן ההר כי מלאכת מפרק בגידולי קרקע הינה תולדת דישה, אולם מלאכת מפרק בבעלי חיים הינה תולדת גוזז. כמובן, נוכל עדיין להקשות מדוע לא הזכירה הגמרא חילוק זה בין שני סוגי מפרק, אולם חילוק זה פשוט יותר על פי שיטה זו⁴⁵.

על פי הבנה זו של מלאכת גוזז, נהיה חייבים לשנות את הגדרתנו המקורית למלאכה זו. מעתה, אין הגזיזה רק ניתוק שיער או ריקמה מתה אחרת (כציפורניים) מן החיה, אלא אף הפרדה של כל דבר המכביד על הבהמה. הגדרה מחודשת זו לגזיזה, מדויקת כבר בדברי הריב"א לעיל⁴⁶.

⁴² ר' יצחק בן אשר, נחשב לראשון בעלי התוספות באשכנז, נפטר כ-40 שנה לפני רבינו תם.

⁴³ כנראה ר' שלמה בן אברהם מן ההר, מחכמי פרובנס ומתלמידי הראב"ד.

⁴⁴ על האפשרות שחידושים מן הריב"א נכנסו לספר הישר, עיין בדברי פרופסור אפרים אורבך, בספרו "בעלי התוספות" (עמוד 85). אפשר אף לומר כי ריב"א המוזכר בתוספות הרא"ש (ולא באף מקבילה אחרת!) הינו ריב"א הבחור, נכדו של ריב"א.

⁴⁵ מה שמחזק את ההשערה כי חילוק זה התחדש לראשונה על ידי ריב"א ויובא על ידי רבינו תם.

⁴⁶ אולם אין הכרח לומר כי גוזז הינו דווקא בדבר המכביד על הבהמה, וכך נראה מדברי ר' שלמה מן ההר בשיטה מקובצת (שם).

לעניין חיבורו של החלב לבהמה - ניתן לומר על פי שיטה זו, כי אין בגוֹזוּ הקפדה אם הרכיב הנגזוּ מחובר לבהמה או רק בגדר "פקיד ועקיר". ההבחנה בין סוגי חיבור שונים קיימת רק בגידולי קרקע, אולם בחיה, במלאכת גוֹזוּ - כל הפרדה נכללת במלאכה.

חיזוק לדברי המחייבים משום גוֹזוּ נוכל לקבל, באופן מפתיע, דווקא מרש"י (הנוקט שהחיוב הוא משום דש). כזכור, הוכיח רש"י בהוכחה לשונית - כי מפרק הינו תולדת דש, על ידי השוואת המפרק לפריקה מן הבהמה. רש"י (עג, ב, ד"ה 'מפרק') כותב:

תולדה דדש, שמפרק תבואה משיבוליה, לשון פורק מן החמור.

הסברנו השוואה זו כהשוואה מילולית גרידא, ולא כהשוואה גמורה. אולם, על פי דברי ריב"א, הופכת השוואה זו לדימיון גמור! מלאכת הפירוק, על כל פנים בחיה, הינה ממש כעין פריקת הבהמה ממשאה, עד שאולי ישנו מקום להסתפק האם פריקה מן החמור הינה תולדת גוֹזוּ. (צריך לדחות ולומר כי אף לפי ריב"א קיים חיוב בגוֹזוּ רק כאשר החלק הנגזוּ שייך לגוף החיה).

שיטה זו יכולה אף להסתייע מן הגמרא (קז, ב), שם מחייב שמואל ב"מדלדל עובר שבמעו הבהמה" - משום עוקר דבר מגידולו. הראשונים נחלקו באב המלאכה אליו מכוונת הגמרא כאן, אולם התוספות בשני מקומות⁴⁷, נוקטים כי חיוב זה הינו מצד מלאכת גוֹזוּ. אם כך, הרי ניתן להשוות בין חולב למדלדל עובר שבמעו הבהמה - הן במקרה זה והן במקרה זה קיימת פעולה של "עקירת דבר מגידולו", המקילה על הבהמה מדבר המכביד עליה, כשיטת ריב"א.

אולם עדיין נוכל להקשות על שיטה זו מן הגמרא (עה, א) הדנה בפציעת חילזון. על פי המחייבים על חליבה משום גוֹזוּ, מדוע שלא יחייבו חכמים שני איסורים: אחד משום צד ואחד משום גוֹזוּ (ר' יהודה יחלוק ויאמר כי ישנו כאן חיוב משום דש, שכן ממילא כל שיטה זו הינה אך ורק אליבא דרבנן). ניתן לתרץ קושיה זו בכמה דרכים:

א. ניתן לומר, על פי הסברנו בדברי הריב"א, כי אין הדם בכלל דבר המכביד על הבהמה, וממילא אין בהוצאתו חיוב משום גוֹזוּ.

ב. על פי מה שהבאנו לעיל בדברי ר' אברהם בן הרמב"ם, כי הדם בחילזון איננו נמצא במקום אחד אלא מפוזר הוא בכל חלקי גופו של החילזון, ניתן לומר כי אין במצב זה חיוב משום גוֹזוּ. דווקא בחלב, המרוכז כולו בעטיני הבהמה - שייך חיוב משום גוֹזוּ.⁴⁸

ג. החילזון בו דנה הגמרא, כפי שהזכרנו לעיל, הינו למעשה דג החי במים. ניתן לטעון, כי אין גזיזה בדגים החיים במים. קביעה זו, לה נפקא מינה גדולה להלכה, איננה ברורה כל

⁴⁷ עבודה זרה (כו, א, ד"ה 'סבר'); בכורות (כה, א, ד"ה 'ואמר').

⁴⁸ אפשר לאחד את שני הטעמים הללו, ולהתייחס אליהם כאל סיבה ומסובב - מכיוון שהדם מפוזר בכל חלקי החילזון, הרי שאין הוא נחשב כדבר המכביד על הבהמה שיש בו חיוב גזיזה.

כך⁴⁹, אולם נוכל לומר כן, אם לא להלכה, לכל הפחות לשיטתם של ריב"א ור' שלמה מן ההר.

הבעיה המרכזית בחיוב זה⁵⁰, הינה אותה הבעיה אותה הזכרנו לגבי שיטת רבינו תם המחייב מצד ממחוק - הסוגיה (קמד, ב) המתירה לחלוב לתוך הקדירה אולם לא לתוך הקערה. על פי שיטה זו - מה לי גוזז לתוך הקדירה, מה לי גוזז לתוך הקערה? בפיתרון בעיה זו, על פי כל השיטות (מלבד דש כמובן), נעסוק בהמשך.

קיימת אף נפקא מינה להלכה, בין שיטה זו לשאר השיטות. על פי הרא"ש (ו, ו),⁵¹ גזיזה בבהמה חיה הינה אך ורק בכלי, והגוזז שלא בכלי אינו חייב. החיוב בתולש, שהינו ביד, הינו רק כאשר אין דרך גזיזה בכך. על כן יש מקום להסתפק, האם נחשבת חליבה כדבר שאין בו אפשרות גזיזה בכלי, כיוון שעיקר החליבה הינה ביד, ועל כן אף ללא כלי יהיה האדם חייב, או שמא בבהמה חיה לא שייך תולש כלל - ואם החליבה איננה בכלי לא נוכל לחייב לא משום תולש ולא משום גוזז - ועל כן יהיה החולב ביד פטור, ויש עוד מקום להאריך בעניין זה.

4. קוצר

אף שבתלמוד הבבלי לא נתגלה לנו מהו אב המלאכה של מלאכת חליבה, עשה זאת התלמוד הירושלמי בפירוש (נב, ב):

החולב והרודה חלות דבש - חייב משום קוצר.

מפורש לנו בתלמוד הירושלמי, כי אב המלאכה של חליבה הינו קצירה.⁵² אף רש"י מזכיר דעה הטוענת כי חיוב החליבה הינו משום קצירה (צה, א, ד"ה 'מפרק'):

ואית דאמרי תולדה דקוצר - ולא היא, דלאו מחובר הוא, אלא פקיד ועקיר, וקאי בעטיני הדד כתבואה בקשיה, ולשון מפרק נמי לא שייך למימר, אלא לשון תולש.

⁴⁹ עיין ב"מנחת חינוך", מוסף השבת (גוזז ג), המביא כן בדעת הרמב"ם.

⁵⁰ על כן המאירי (עג, ב) דוחה אותו מפורשות.

⁵¹ בעקבות הגמרא במסכת בכורות (כה, א).

⁵² הרש"ש (צה, א) מנסה לדחות מקור זה בטענה של טעות סופר, כשם שבסמוך לחולב מגיה בעל "קרובן העדה" 'חורש' במקום דש. אולם, תיקון זה אינו מסתבר ואינו מוכרח, ועיין גם ב"ירושלמי כפשוטו" על הירושלמי (שם), הדוחה הצעה זו של הרש"ש.

רש"י מכיר באפשרות של חיוב על חליבה מצד קוצר, אולם דוחה הוא אותה משתי סיבות:

א. מלאכת קוצר שייכת במחובר בלבד (אין הכוונה מחובר **לקרקע**, אלא הפרדה בין שני חלקים המחוברים **אחד לשני**, כפי שנראה להלן), אולם החלב, כפי שכבר ציינו, אינו מחובר לעטין הפרה, אלא אך ורק מכונס שם.

ב. אילו אכן הייתה החליבה תולדת קוצר, לא שייך היה לומר בה לשון מפרק, אלא הייתה הגמרא משתמשת בתולדה הרגילה והמתאימה של קצירה - תלישה, ומכאן, על פי רש"י, שיש לדחות אפשרות זו - ואין לחייב על חליבה משום קצירה.

בעיה מרכזית נוספת בשיטת התלמוד הירושלמי, הינה חיובו של החולב מצד קצירה אף בבעל חיים. האם שייך חיוב מצד קוצר בבעל חיים? האם שייכת כלל מלאכת קוצר במנותק מן הקרקע?

לפיכך, ננסה לתרץ את התלמוד הירושלמי משתי הדחיות החמורות שהביא רש"י. את ההוכחה השנייה ברש"י - על הזכרת מלאכת מפרק שאיננה שייכת בקצירה, ניתן לדחות כיוון שלא מצאנו בתלמוד הירושלמי חיוב על חולב מצד מלאכת מפרק, אלא מצד מלאכת קוצר בלבד. יתר על כן, בתלמוד הירושלמי כולו נמצא איזכור של מלאכת מפרק פעם אחת בלבד, ואף הוא, ככל הנראה, לא באותה המשמעות שבתלמוד הבבלי.⁵³

אולם עדיין נותר לנו להבין מספר דברים על פי התלמוד הירושלמי. האם ניתן לחייב על קצירה בבעל חיים? האם ניתן לחייב על חולב כתולדת קוצר, אף על פי שהחליבה הינה בבהמה? שאלה נוספת העומדת לברור, הינה הסיבה הראשונה אשר מביא רש"י לדחייתו את שיטת התלמוד הירושלמי. האם קוצר שייך אף במופרד? האם החולב בהמה יכול להתחייב משום קוצר, אף על פי שהחלב איננו מחובר לפרה אלא רק "פקיד ועקיר", כלשון רש"י? נבחן שאלות אלו על פי התלמוד הירושלמי, וננסה לבדוק האם מתאימות הן לשיטתו הכללית והאם התלמוד הירושלמי עקבי בהתייחסותו למלאכות חולב וקוצר.

כבר הזכרנו לעיל את הסוגיה (קז, א) העוסקת ב"עקירת דבר מגידולו", ואת מחלוקת הראשונים בנוגע למקור החיוב בדין זה. הגמרא מביאה שלוש דוגמאות ל"עוקר דבר מגידולו": לדול עובר שבמעי בהמה, עקירת עשב שוטה ("כשותא") מתוך צמחים שגדל בהם ("היזמי והיגי") ותלישת פטריות משפת דלי ("פיטרא מאוונא דחצבא"). במקרה השלישי, ברור כי אין קצירה מן הקרקע, שהרי הפטריות אינן מחוברות לקרקע, ואף על פי כן החיוב של "עוקר דבר מגידולו" ב"פיטרא מאוונא" הינו משום קוצר.⁵⁴ ממילא ברור, כי

⁵³ חיובו של 'מפרק' (שם נב, ב), הינו משום 'זורע', ועיין בדברי בעל "קרבן העדה" (שם).

⁵⁴ ראה רש"י (שם, ד"ה 'מיחייב'):

"ואף על פי שאינו מחובר לקרקע (האוונא)".

דין זה מובא ברמב"ם (ח, ג) בין שאר דיני קוצר; כך כתב אף הריטב"א בפירוש (קז, ב).

החיוב על קוצר איננו דווקא כשהנפעל מחובר לקרקע (או לכל הפחות, על פי שיטת ר' אברהם, אין הדבר כך בתולדת קוצר, ואף חולב, אליבא דהתלמוד הירושלמי, הינו רק תולדת קוצר).⁵⁵ אולם, האם ניתן להתחייב על פעולת קצירה בבהמה? לכאורה, מן המקרה הראשון שבגמרא, על "עקירת דבר מגידולו" - דלדול עובר - נראה כי ישנו חיוב קוצר אף בבהמה, ואין להקשות מכאן על שיטתו של התלמוד הירושלמי, אולם הראשונים התקשו בכך, מסיבות שונות, ורובם העמידו את החיוב בדלדול עובר ממעי בהמה משום איסור נטילת נשמה.⁵⁶ מדבריהם נראה איפוא, כי אין חיוב קוצר בחיה, וממילא אין לחייב בחולב משום קוצר. אלא שהתלמוד הירושלמי הולך בדרך אחרת (מח, ב):

רבנן דקסרין אמרין: ההן דצייד כוורא (צד דגים⁵⁷) וכל דבר שאתה מבדילו מחיותו חייב משום קוצר.

יוצא על פי התלמוד הירושלמי, כי ישנו חיוב בעוקר דבר מגידולו משום קוצר אף בבעלי חיים (בדגים, וממילא נוכל להרחיב איסור זה אף לבהמות). אכן, הרמב"ן והרשב"א הרגישו בזה, וכתבו כי בדין זה של קצירה בבעלי חיים, חולק התלמוד הירושלמי על התלמוד הבבלי.⁵⁸ מהלכה זו, המחייבת על תפיסת דג משום עקירת דבר מגידולו, נוכל אף לתרץ את הקושי השני בשיטת התלמוד הירושלמי. דג - ודאי שאיננו מחובר למים, ועל כן נהיה חייבים לומר כי על פי התלמוד הירושלמי, ישנו חיוב בקצירה - אף כאשר הנקצר איננו מחובר למקום ממנו הוא נעקר, וממילא מתורצת קושייתנו השנייה על התלמוד הירושלמי. מכאן אולי אף ניתן להבין מדוע נקט רש"י בשיטה של חיוב משום קוצר "אית דאמרי", ולא בשם התלמוד הירושלמי בפירושו. זאת, משום שרש"י דוחה שיטה זו רק לגבי אלו הרוצים לומר אותה בסוגייתנו, בעוד שאכן מתאימה היא לשיטתו של התלמוד הירושלמי.⁵⁹

יוצא מכל האמור, כי התלמוד הירושלמי מחייב בחולב משום קוצר, על פי שיטתו שישנו חיוב בקוצר אף בבעלי חיים, וכן אין בקוצר הכרח של חיבור הדבר הנקצר עם מקורו, אולם

⁵⁵ בעל "צמח צדק" לא הלך בחידושו (עג, ב) בדרך זו, וטען, על פי גמרא במסכת גיטין (פא, ב), כי אף פרה נחשבת כמחוברת לקרקע (על בסיס ההיגיון שפרה נחשבת כגידולי קרקע), אולם לפי שיטתנו אין צורך לומר כך.

⁵⁶ כך ברמב"ן (קז, ב); רשב"א (שם); מאירי (שם); רמב"ם (יא, א) ב"מגיד משנה" ובראשונים נוספים. עיין ב"קהילות יעקב" (מז), הדין בעניין קצירה בבעלי חיים. ואולי מצאנו כאן חבר לשיטת רבינו תם, בתולדה המשוייכת לשני אבות. "עוקר דבר מגידולו" הינו תולדת קוצר ותולדת נוטל נשמה (שוחט) כאחד, ואולי אין כאן כלל תולדה אלא "סירכא דלישנא" (כמו שכותב הרשב"א שם), והדברים צריכים עיון נוסף.

⁵⁷ כך מסביר בעל "קרבן העדה" (שם). לפיו, מדובר בדג הניצוד ועומד, ועל כן אין בזה משום איסור צידה.

⁵⁸ ברמב"ן וברשב"א (שם), ועיין ב"גיליון השי"ס" על התלמוד הירושלמי (שם), שהסביר בדרך זו.

⁵⁹ ממילא מתורצת קושיית בעל "שיירי הקרבן" בתלמוד הירושלמי (נב, ב, ד"ה 'החולב'), כמו שכתב ב"גיליון השי"ס" על התלמוד הירושלמי (שם).

שני דינים אלו הינם בניגוד לתלמוד הבבלי, ועל כן דחה אותם רש"י, ולמעשה אף כל שאר הראשונים.⁶⁰

יש להעיר על הוכחה נוספת לחיוב במפרק מצד קוצר אף בתלמוד הבבלי. בעל "צמח צדק" ניסה להוכיח שיטה זו מן העובדה שהדיון הראשון בגמרא על מלאכת מפרק (עג, ב), מוסב על מלאכת קוצר, ונמצא בפיסקה העוסקת במלאכת קצירה. אולם, יש לתמוה על הוכחה זו, שכן נראה בבירור כי הדיון במפרק דווקא בסמוך לקוצר, הינו משום החיוב השני במקרה שמביא רב פפא (השרת תמרים מן העץ) - משום תולש, שהינו תולדת קוצר⁶¹. למעשה, ישנה כאן הוכחה הפוכה לחלוטין. שכן, אם אכן מפרק היה תולדת קוצר - כדש, לא ניתן היה לחייב שתי חטאות, על תולש ומפרק כאחד, מכיוון שהיו הם תולדה של אותו אב מלאכה. מכאן מוכח, על פי התלמוד הבבלי, כי מפרק (על כל פנים לא בגידולי קרקע, כחילוקו של רבינו תם) - איננו תולדה של קוצר, והדברים אינם מחוורים וצריכים עיון.

לגבי יחסה של שיטה זו לסוגיית "חולב אדם עז לתוך הקדירה", נוכל לומר כי התלמוד הירושלמי אכן חולק על דברי רב חסדא אלה ולפי שיטתו אין הפרש בין חולב לקדירה או לקערה.⁶²

5. טוחן

השיטה החמישית לאב המלאכה של מלאכות מפרק וחולב הינה מלאכת טוחן. על פי בעל "ספר יראים" (רעד), בגלל הבעיות שהוצגו לעיל בחיוב מצד דישה ("אין דישה אלא בגידולי קרקע") - מפרק הינו תולדה של טוחן. לא ירדתי לסוף דעתו של בעל "ספר יראים" בשיטה זו, ובדימיון שמדמה הוא בין מפרק לטוחן. יתר על כן, הסיבה בגללה דוחה הוא את מלאכת דש כמקור החיוב, שאין דישה אלא בגידולי קרקע, נתונה בעצמה במחלוקת לגבי מלאכת טוחן, האם שייכת היא אף בדברים שאינם גידולי קרקע⁶³, ומוכרחים לומר בדעת בעל "ספר יראים" כי שייכת טחינה אף שלא בגידולי קרקע⁶⁴. אף יש להסתפק, האם מחלק בעל "ספר יראים" את חילוקו של רבינו תם, בין מפרק בגידולי קרקע למפרק שאיננו בגידולי קרקע, או טוען כי כל חיובה של מלאכת מפרק הינו מצד טוחן, ללא חילוק.

⁶⁰ סיוע נוסף לטענה שהתלמוד הבבלי חולק על התלמוד הירושלמי בעניין חיוב חולב מביא הרש"ש (צה, א). אם נעייין בשאר החיובים שמביא התלמוד הירושלמי בסמוך לחיוב של חולב, נראה כי בכולם חלוק הוא על התלמוד הבבלי: המכבד חייב משום דש, המגבן והמחבץ משום לש ועוד - בניגוד לסוגיתנו (צה, א).

⁶¹ כפי שפירש רש"י (שם).

⁶² לא מצאנו בתלמוד הירושלמי סוגיה מקבילה לסוגיה זו.

⁶³ עיין ב"שלטי הגיבורים" (לב, א, אות ג); "תרומת הדשן" (נו).

⁶⁴ עיין בדברי "תועפות ראם" על בעל "ספר יראים" (שם, קלח).

קשה קצת להלום את שיטתו של בעל "ספר יראים" במציאות, ולא הבנתי לגמרי את דעתו בדימיון בין מלאכת טוחן לחליבה. עם כל זאת, לא נימנע מלהציע מספר כיוונים להבנת דעתו. ראשית, ננסה לבדוק את הגדרת הרמב"ם לטחינה (ז, ה):

שהטוחן לוקח גוף אחד, ומחלקו לגופים הרבה.

על פי הגדרה בסיסית זו, נוכל לטעון כי האדם החולב - לוקח את הפרה ומחלקה לבשרה וחלבה - ויש כאן כעין טחינה. אולם אין הדבר מחוור כל כך, מכיוון שטחינה הינה דווקא בחלוקה "לגופים הרבה", וקשה להתייחס כך לחלב הנחלב מן הבהמה. אולי יש לומר, על פי הסבר ה"צפנת פענח" (כא, יח) כי אין צורך דווקא בחלוקה ל"גופים הרבה" בטחינה, אלא כל חלוקה היוצרת דבר חדש, כעין יצירת אבקה או קמח מחיטים - נכללת בכלל טחינה.⁶⁵ אולי יש להבין בשיטת בעל "ספר יראים", כי החולב נראה כהופך מוצק - גוף הפרה, לנוזל - חלב. מעשה זה הינו כעין טחינה, שהינה הפיכת מוצק לאבקה. על כל פנים, שיטת בעל "ספר יראים" דורשת בירור והסבר מעמיק יותר.

6. בורר

שיטה נוספת לחיוב במלאכת חולב, המוזכרת בראשונים, הינה מצד אב המלאכה בורר. מלאכת הברירה הינה הפרדת האוכל מן הפסולת, ובסוגייתנו - הפרדת החלב מן הבהמה. החיוב מצד בורר נמצא בדברי התוספות (קמד, א, ד"ה 'חולבי')⁶⁶, בר"ן (ס, ג) ברמיזה, במרדכי (תלו) ובראשונים נוספים⁶⁷. על אף שלא ברור מהי דעתם האמיתית לגבי חיוב בחולב, עקב הסתירה לכאורה בדבריהם - נדון באפשרות זו בפני עצמה.

מלאכת בורר, כפי שהוזכר לעיל על פי רבינו חננאל והערוד, שייכת בנפרד בלבד. כלומר, בהפרדת שני דברים מחוברים לא שייכת מלאכת בורר. הזכרנו לעיל, כי החלב איננו מחובר לעטיני הבהמה, ועל כן אין מצד זה מניעה לחייב כאן משום בורר. אמנם, ישנו מקום לפקפק האם בחולב, כאשר מרוכז החלב במקום אחד בעטיני הפרה וצריך רק להוציאו משם, יש משום בורר, והאם נחשב החלב נפרד מן הבהמה לצורך חיוב זה.

ישנה נפקא מינה גדולה אם נחייב על חליבה רק מצד בורר - כיוון שברירה מותרת לאלתר ביד, ואם כן, נתיר לחלוב על מנת לשתות מיד, ולא יהיה בכך אפילו איסור דרבנן.⁶⁸ אולם, אם נאמר כי אסורה החליבה משום ברירה, ועל כן מותרת היא לאלתר, תקשה עלינו

⁶⁵ אם כי אין תנאי זה מופיע שם כתנאי מספיק, כפי שניסינו להציג אותו, אלא כתנאי נוסף.

⁶⁶ שם לא מוזכר בפירוש "בורר", וראה להלן.

⁶⁷ ספר מצוות קטן (רפב); נשמת אדם (יד, ג) וראשונים נוספים.

⁶⁸ על פי הרשב"א המתיר אף טחינה לאלתר, נוכל ללמוד נפקא מינה זו אף בדעת בעל "ספר יראים", המחייב משום טחינה.

הגמרא במסכת כתובות (ס, א), המתירה יניקה מבהמה - דווקא לחולה (בהמשך נדון בהרחבה בגמרא זו) - ואם נאמר כי חליבה לאלתר, כברירה לאלתר, מותרת - מדוע היתר זה הינו דווקא לחולה ולא לכל אדם. אכן, לפי ה"מגן אברהם" (אורח חיים שכ, ז) בדעת הר"ן, הנוקט כי אסורה החליבה משום ברירה, אסור לחלוב לאלתר - היתר ברירה לאלתר הינו רק ב"דרך אכילה", וחליבה, אף ביניקה, איננה נחשבת כ"דרך אכילה" על מנת להתירה לאלתר.⁶⁹ אמנם, הט"ז (שם, ד) חולק על ה"מגן אברהם", וסובר כי מלאכת מפרק תהיה מותרת לאלתר (בהנחה שאב המלאכה שלה הינו בורר), ועל פי שיטתו, טעונה הגמרא במסכת כתובות הסבר⁷⁰. ישנו אף קושי מסויים בחיוב על חולב משום בורר, מפני שהגמרא מחלקת במפורש בין חולב - החייב משום מפרק, למחבץ, השנוי באותה ברייתא - החייב משום בורר, ולכאורה ישנו כאן הבדל ברור והגמרא מחלקת בין השניים⁷¹.

כפי שהזכרנו, דברי הראשונים המחייבים על חליבה משום בורר אינם ברורים כל כך, אלא מנוסחים בצורה מעורפלת במקצת. התוספות (קמד, ב) מזכירים אמנם כי החיוב על חולב הינו משום דש⁷², אולם משתמשים במונחים הלקוחים בעליל מעולם המושגים של מלאכת בורר - "אוכל מתוך פסולת"⁷³, וכך דעתם במקור החיוב של מלאכת חולב נותרה מעורפלת. יתר על כן, הדברים מובאים בתוספות בשם רבינו תם, בעוד שידוע לנו כי רבינו תם מחייב על חליבה כתולדת מלאכת ממחק, ומהו פשר הסתירה בדבריו? השאלה מתחזקת מעיון בדברי הר"ן (לא, ב, ד"ה 'מפרק'), הכותב במפורש כי מפרק הינו תולדת דש ועם זאת כותב במקום אחר (ס, ב), כי החולב פרה הינו "כבורר אוכל מתוך פסולת".

המהרש"א (קמד, ד"ה 'חולב אדם') מסתפק בשיטתם של התוספות והר"ן, וכותב על דברי התוספות:

הוא מגומגם (!) דבתחילת דבריהם נראה, דתולדה דדש הוי חולב בשבת... אבל ממה שכתבו בסוף דבריהם... והיינו תולדה דבורר, ובמרדכי נמי לא זכר דהוי כדש... וכן הוא לשון הר"ן.

⁶⁹ אולי אפשר לומר כ"מגן אברהם" ו"לא מטעמיה" - אלא על פי החידוש של ר' אברהם בן הרמב"ם נאמר כי דווקא ברירה לאלתר הותרה - ולא תולדותיה כדוגמת חליבה ופירוק.

⁷⁰ ועיין בדברי בעל "מחצית השקל" על ה"מגן אברהם" (שם); "מאמר מרדכי" (שכ, ז).

⁷¹ כך כותב בעל "ערוך לנר" (יבמות קיד, א).

⁷² כשיטת ר"י בתוספות (עג, ב, ד"ה 'המפרק') - אולם כאן בשם רבינו תם החולק על ר"י.

⁷³ עיין בדברי רב המנונא (עד, א).

ננסה לברר את שיטתם האמיתית של הראשונים לעיל בחיוב מלאכת מפרק וחולב. אם נעיין בדברי הר"ן, נראה כי מתייחס הוא לגמרא העוסקת בהיתר חליבת עז לתוך הקדירה. הר"ן מסביר, על פי שיטת הראשונים, כי ההיתר הינו דווקא ביום טוב.⁷⁴ לדברי הר"ן, אף על פי שאין איסור דישה על החולב לקדירה בשבת, מפני ש"החלב כיוון דבא לאוכל - כאוכל דמי", מכל מקום יש בדבר איסור מדרבנן, מפני שפעולה זו דומה לברירת אוכל מתוך פסולת. כך אף דייק הר"ן בדבריו וכתב: "הווה ליה כבורר אוכל מתוך פסולת" - ולא בורר ממש. מכאן נסביר בדעת הר"ן, כי ישנו חיוב מדאורייתא בחליבה - מפרק, תולדת דש, וקיים איסור נוסף, מדרבנן, בגלל הדימיון של פעולת החליבה לברירה (הבא לידי ביטוי רק כשמתבטל האיסור מן התורה, כחליבת העז לתוך הקדירה).

אולם עדיין נותר לנו לברר את דעתו הסופית של רבינו תם בסוגיה.⁷⁵ בעל "נשמת אדם" (יד, ג, ד"ה 'צריך')⁷⁶ כותב, כי רבינו תם חזר בו, או שלא דייקו הוא והר"ן בדבריהם והתכוונו כי ישנו כאן איסור דאורייתא של דישה, הדומה במקצת לאיסור בורר, אולם לא איסור ממש. כך אף הבינו חלק מן האחרונים, כי החיוב בחולב לדעת רבינו תם, על כל פנים בתוספות (קמד, ב), הינו משום דש⁷⁷. לעניות דעתי, קשה לומר שרבינו תם התכוון כי ישנו כאן חיוב מצד דש, דעה אותה דוחה הוא במפורש⁷⁸. אמנם, אף אם נטען שמתכוון רבינו תם כי ישנו כאן איסור בורר, נהיה חייבים עדיין לתרץ את הסתירה בדעתו - בתוספות (עג, ב), מחייב רבינו תם על חליבה משום ממחק, וזאת לעומת החיוב שמזכיר הוא משום בורר (קמד, ב), אם נדחה את החיוב משום דש לפי רבינו תם. ננסה להוכיח, שהתוספות מתכוונים כי ישנו חיוב בורר דווקא בחולב.

⁷⁴ לא נכנסנו לנבכי הסוגיה שם. לעניינו די לדעת כי מחלוקת ראשונים האם דברי רב חסדא מוסבים רק על יום טוב או אף על שבת.

⁷⁵ לא נוכל לתרץ כפי שתירצנו בדעת הר"ן, שכן לא ניתן להתיר מחיקה בגלל חליבה לתוך הקדירה, כקושיית ר"י.

⁷⁶ כך כותב אף בעל "אבן העזר" בדעת הר"ן.

⁷⁷ כך הבין, בין השאר, ה"חתם סופר" (עג, ב, ד"ה 'חייב משום מפרק'), וראה להלן.

⁷⁸ (עג, ב), ובספר הישר.

נשווה בין דברי התוספות לדברי המרדכי באותו עניין :

מרדכי (תלו)

תוספות (קמד, ב, ד"ה 'חולבי')

נראה לרבינו תם, דהיינו דווקא ביום טוב, **ונראה** הא דקאמר **חולב אדם** עז היינו דחזיא בהמה לאכילה, הוי כמו אוכלא דאיפרת. אבל בשבת לא חזיא לשחיטה, **כמו דש חשיבא**, שהבהמה היא כפסולת וכשחולב הווי כנוטל אוכל מתוך פסולת. וכן משמע בבעל הלכות גדולות דביום טוב איירי...

... **ונראה** הא דקאמר **חולב אדם** עז היינו דווקא ביום טוב, דחזיא בהמה לאכילה, והוי כמו אוכלא דאיפרת, אבל בשבת לא חזיא לשחיטה **ואסור, משום** דהבהמה היא כפסולת וכשחולב הווי כנוטל אוכל מתוך פסולת וכן משמע בהלכות גדולות שהבאתי דביום טוב איירי...

מהשוואת דברי התוספות למרדכי (הקטעים שאינם זהים - מודגשים), רואים בבירור כי דברי המרדכי לקוחים כנראה, כמעט מילה במילה, מדברי רבינו תם והתוספות. אף המשך הדיבור בתוספות, מצוי כולו, מילה במילה, בהמשך דברי המרדכי שהבאנו. שני ההבדלים המשמעותיים היחידים הינם בפתיחת הדברים: בתוספות - בשם רבינו תם, ובמרדכי - ללא איזכור, ובהזכרת החיוב מצד דש - הנמצא בתוספות, אולם לא נמצא במרדכי. בגלל הסתירה הפנימית בין דש לבורר שהוצגה לעיל בדברי התוספות, ולאור העובדה שבמרדכי אין כלל איזכור של מלאכת דישה ניתן לשער, בסבירות גבוהה, כי אף התוספות (קמד, ב) התכוונו שיש בחולב חיוב של בורר (לא כסברת ה"נשמת אדם" שהבאנו לעיל), ולא של דש.⁷⁹

עדיין נותר לנו לתרץ את הסתירה בדברי רבינו תם, המחייב על החליבה הן משום ממחק והן משום דש או בורר (על פי דעתנו), אם לא נקבל את התירוץ שרבינו תם חזר בו.⁸⁰ לכאורה, ניתן לתרץ כי אמנם ישנם כאן, לדעת רבינו תם, שני חיובים: הן משום ממחק והן משום בורר. אולם לא נוכל להלוט שיטה זו בגמרא (צה, א) הכותבת: "חולב חייב משום מפרק" - ולא חייב שתיים. ה"חתם סופר" (שם) הלך בדרך זו ביישוב דעת רבינו תם, אולם על מנת להתגבר על בעיה זו נקט שיש כאן, לדעת רבינו תם, איסורים מדרבנן בלבד. נסביר את דרך תירוצו של ה"חתם סופר" בשיטת רבינו תם. לשיטתו ישנו איסור של דישה בבהמה מדרבנן⁸¹. אף על פי שאין כאן איסור דאורייתא אליבא דרבינו תם, כפי שהסברנו לעיל, ישנו על כל פנים איסור דרבנן בחליבה, בגלל הדימיון לדישה. כפי שכבר הזכרנו, חלוקים

⁷⁹ אף הרשב"א (קמד, א) כתב בדעת רבינו תם (וכנראה לא בדעתו שלו) כי החיוב הינו "משום בורר" - ולא דש, ואולי המילים "כמו דש חשיבא" השתרבו לדברי התוספות ממעתיק מאוחר יותר.

⁸⁰ תירוץ זה לא מתקבל כל כך על הדעת, מפני שרבינו תם מזכיר את סוגיית "חולב אדם עז" בספר הישר, בה עומד הוא בשיטתו על חיוב מצד ממחק, כפי שכבר ציין ה"חתם סופר" בחידושו.

⁸¹ ה"חתם סופר" הבין כי התוספות (קמד, ב) מחייבים משום דש ולא בורר, ועל פי זה התירוץ בהמשך.

הראשונים האם דברי רב חסדא: "חולב אדם עז" הינם דווקא ביום טוב, או אף בשבת. על פי רבינו תם, דברי רב חסדא מוסבים על יום טוב בלבד, ואסור לחלוב בשבת לתוך הקדירה. על פי ה"חתם סופר", ישנו אף בממחק איסור דרבנן בלבד - או אף אין איסור כלל, משתי סיבות אפשריות:

א. אין אסור ממחק באוכלין⁸², וביום טוב נחשבת הבהמה כאוכל (מה שאין כן בשבת).

ב. מלאכת ממחק עצמה הינה מלאכה שאינה צריכה לגופה, ועל כן אסורה היא רק מדרבנן⁸³, על פי ר' שמעון.

מכאן, ממשיך ה"חתם סופר", נבחן את המקרה של אדם החולב ביום טוב. אם נטען כי אין איסור ממחק באוכלין, ואף מותרת דישה לתוך הקדירה - ברור מדוע התיר רב חסדא לחלוב לתוך הקדירה. אם נטען, כי חיוב מלאכת ממחק בבהמה הינו מדרבנן, מפני שהינה מלאכה שאינה צריכה לגופה, נזדקק לדעה אחרת של רבינו תם (ביצה ח, א, תוספות ד"ה 'ואינו'), כי איסור דרבנן מותר ביום טוב - בגלל מצוות שמחת יום טוב, אולם לא נתיר שני איסורי דרבנן בגלל שמחת יום טוב. באדם החולב לתוך הקדירה ישנו איסור דרבנן אחד בלבד - ממחק שאינו צריך לגופו, ועל כן מותר הוא בגלל שמחת יום טוב, אולם בחולב לתוך הקערה ישנם שני איסורי דרבנן - ממחק שאינו צריך לגופו ודישה שלא בגידולי קרקע - ושני איסורי דרבנן אלו אינם מותרים משום שמחת יום טוב.

על פי ה"חתם סופר" בדעת רבינו תם, ישנם אמנם שני איסורים - איסור דישה ואיסור ממחק, וכך מובן אף כיצד ניתן להסביר את הגמרא של "חולב אדם עז" על פי שיטתו. אמנם, כל זאת בהנחה שמתכוון רבינו תם בתוספות (קמד, ב) לאיסור דישה, ולא לאיסור ברירה כפי שניסינו להוכיח. אמנם, ניתן להשתמש בתירוץ של רבינו תם אף לפי שיטה זו, על מנת לטעון - כי לשיטתו, מותרת לחלוטין דישה שאיננה בגידולי קרקע (על מנת לא ליצור מצב של שניים ושלושה איסורי דרבנן בחליבה), ונאמר כי בחליבה ישנו, מדרבנן, איסור בורר בלבד - אולי משום שאין כאן בורר ממש מכיוון שהחלב מרוכז במקום אחד בגוף הבהמה, ויש כאן רק "מיחזי כבורר"⁸⁴.

⁸² בדרך דומה מתרץ בעל "אגלי טל", (מלאכת דש כד, כ), ולפיו (והוא מוכיח כך מהגמרא) דברי רב חסדא נוגעים למצב בו אין ממחק, שכן החולב אינו משתמש בטיפה הראשונה של החלב למיחוק הדד, ועל כן אין כאן איסור ממחק כלל.

⁸³ החיוב (שמשמעו כמובן איסור מדאורייתא!) המוזכר בברייתא על מלאכת חולב - משום מפרק, הינו רק אליבא דר' יהודה המחייב במלאכה שאינה צריכה לגופה, ואין זה כל כך דוחק, כיוון שעל פי התוספות (שם, ד"ה 'החולב'), הברייתא כולה הינה אליבא דר' יהודה, כפי שמוכיחים הם מהמשך הגמרא, וראה להלן.

⁸⁴ אולם כך נדחק לומר כי חליבה לקערה הינה ברירה, לעומת חליבה לקדרה שאיננה כזו, ועיין להלן באפשרות להסברת חילוק זה.

מכאן, ננסה לתרץ את דברי רב חסדא "חולב אדם עז" בדרכים נוספות, על בסיס תירוץ של ה"חתם סופר". נצטרך לומר כי החיוב בחליבה, מסיבה כלשהי, על פי כל אחת מן השיטות, הינו מדרבנן. על פי החיוב משום גוזז, נוכל לומר, כפי שהסתפקנו לעיל, כי מכיוון שהחליבה נעשית ביד ולא בכלי - ישנו כאן איסור דרבנן בלבד. כך יש אף לחפש מקרים המגבילים את חיוב המלאכות השונות לאיסורי דרבנן - אם ביום טוב או בכלל, ולהעמיד את דברי רב חסדא "חולב אדם עז" במקרים הללו, או שנעמידם בפשטות - באדם החולב ואינו צריך לחלב⁸⁵ - אז זו מלאכה שאינה צריכה לגופה.

ניתן אף להכליל ולומר, כי מלאכות אוכל נפש הותרו ביום טוב, ואף על פי שמלאכת גוזז לא הותרה, וכך אף שאר המלאכות עליהם ניתן להתחייב בחליבה לפי השיטות השונות - הרי שתולדת המלאכות הללו, חליבה, נחשבת כמלאכת אוכל נפש ותהיה מותרת ביום טוב. כך נעמיד את דברי רב חסדא - כדעת הראשונים המתירים חליבה ביום טוב בלבד, ונבדיל בין חליבה לתוך הקדירה, בה אין דישה אפילו מדרבנן, לחליבה לתוך הקערה, בה ישנה אמנם דישה מדרבנן - אולם אין בה איסור של חליבה (ואין זה משנה מהו אב המלאכה שלה), ועל כן תהיה אסורה.

אם נלך בדרך זו, נוכל אף להרחיק ולומר כי ביום טוב, בדינו של אדם החולב לתוך הקדירה - ישנו היתר של חליבה, מפני שישנו כאן היתר של אוכל נפש. מה שאין כן בחליבה לתוך הקערה - בה אין החליבה נראית כנעשית לצורך אכילה של אותו היום⁸⁶. כך לא נצטרך לומר כי ישנו איסור דרבנן בדישה שאיננה בגידולי קרקע.

אמנם, על פי התירוץ האחרון עדיין יקשו לנו דברי רב חסדא, המקשר את דין היתר החליבה לתוך הקדירה להיתרו של שמואל לסחוט אשכול לתוך הקדירה - דין הנובע לכולי עלמא מכך שאין דישה מאוכל לאוכל. רב חסדא אומר במפורש: "מדברי רבינו נלמד", ואם ישנו היתר מכיוון אחר להיתרו של שמואל - מהו פשר דברי רב חסדא? בעל "אגלי טל" מתרץ שאלה זו בדוחק, ועונה כי כפי שאוסר שמואל סחיטה לתוך הקערה, כיוון שאין זה מוכח שהסחיטה נעשתה לאוכל נפש - כך אסורה אף חליבה לתוך הקערה.

ניתן להעלות אף הסבר אחר, על פי שיטת ה"ט"ז שהבאנו לעיל, כי חליבה לאלתר מותרת: חליבה לקדירה - הינה בגדר חליבה לאלתר ולאותה סעודה, ועל כן מותרת היא. לעומת זאת, חליבה לקערה - הינה בגדר חליבה שאיננה לאלתר, ועל כן תהיה אסורה, בין ביום טוב ובין בשבת. תירוץ זה יוכל אף להסביר את הסוגיה על פי שיטת בעל "ספר יראים", המחייב משום טוחן, על פי הרשב"א (שו"ת ד, עה) המתיר אף טחינה לאלתר.

⁸⁵ לדוגמא: משום צער בעלי חיים.

⁸⁶ כך כותב בעל "אגלי טל" (מלאכת דש כד, טו). ועיין בתשובות הרי"ף (שיב), שהובאה אף ברמב"ן (קמ"ד, א), שם מחלק הרי"ף בין חליבה לקדירה שהותרה משום אוכל נפש ביום טוב, לחליבה לקערה, שהינה מלאכת משקין, ולא הותרה ביום טוב משום אוכל נפש.

תירוץ אחרון, דחוק אף הוא, להבנת דברי רב חסדא, על פי השיטות שאינן מחייבות משום דש, הינו העמדת דברי רב חסדא כדברי השיטה המחייבת משום דש. כלומר, נוכל לטעון כי רב חסדא אכן סובר שאיסור חליבה הינו משום דש (בניגוד לראשונים שאת דעתם באנו לתרץ), מפני שיש, על פי רב חסדא, דישה שלא בגידולי קרקע, כשיטת ר' יהודה. אמנם, מכיוון שפוסקים כחכמים, ואין איסור דישה בחליבה אלא איסור דאורייתא אחר, דברי רב חסדא אינם להלכה. זהו, כמובן, הדוחק הגדול שבשיטה זו, במיוחד כיוון שהגמרא לא רמזה לכך כלל.

יש מקום להזכיר דעה שונה במקצת בנוגע לחיוב על מלאכת חליבה, אותה מביא פרופסור יצחק גילת⁸⁷, דעה שהיא רק אליבא דאמורא אחד, והראשונים לא הלכו בה. הגמרא (צה, א) מביאה את דעתו של רב נחמן בר גוריא בחיוב חולב:

רב נחמן בר גוריא איקלע לנהרדעא, בעו מיניה: חולב משום מאי מיחייב?
אמר להו: משום חולב. מחבץ משום מאי מיחייב? אמר להו: משום מחבץ.
מגבן משום מאי חייב? אמר להו: משום מגבן. אמרו ליה: רבך קטיל קני
באגמא הווה.

על פי רב נחמן בר גוריא, "חולב חייב משום חולב". אמנם, חכמי נהרדעא דוחים את רב נחמן בר גוריא - "רבך קטיל קני באגמא הווה" - אולם אולי יש לומר כי לרב נחמן בר גוריא ישנה שיטה עצמאית - לפיה חולב הינו אב מלאכה בפני עצמו, שלא הוזכר במשנה. מצאנו אבות מלאכה שאינם מוזכרים במשנה, כדוגמת שובט ומדקדק, לפי שיטת ר' יהודה (עה, ב), ואולי אף מושיט (י, א). כך אף חולב, על פי רב נחמן בר גוריא בדעת ר' אליעזר, יהיה אב מלאכה שלא הוזכר ברשימה המקובלת של ל"ט המלאכות, רשימה שלא תהיה מקובלת על ר' אליעזר.⁸⁸

ראינו כי קיימות מספר אפשרויות אותן מעלים הראשונים לגבי אב המלאכה של מלאכת חולב (ומפרק). רוב הראשונים מחייבים על חולב משום דש, אולם ישנם ראשונים המחייבים משום ממחק, גוזז, טוחן ובורר, ועל פי הירושלמי החיוב הינו משום קוצר. בדקנו בכל שיטה את הגדרת אב המלאכה, דימיונו לחולב, והכללים החלים עליו (לדוגמא: האם הוא במחובר דווקא או אף בנפרד).

⁸⁷ "פרקים בהשתלשלות ההלכה", פרופסור יצחק ד. גילת, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 1992 (עמודים 103-104).

⁸⁸ על פי פרופסור גילת, לר' אליעזר שיטה מיוחדת משלו בחיוב המלאכות האסורות בשבת בהגדרתן ובהיקפן, ועיין עוד בדבריו.

ג. האם ישנו איסור דאורייתא בחליבה בשבת?

בפרק הקודם עסקנו בחיוב על חליבה מדאורייתא, והנחנו כי אסורה החליבה מן התורה. אולם, הרבה מן הראשונים אינם הולכים בדרך זו, ואוסרים את החליבה מדרבנן בלבד. לאור הדיון בפרק הראשון, נדון האם ישנו כלל חיוב מדאורייתא בחליבה.

בהמשך הגמרא שהובאה לעיל (צה, א)⁸⁹, מובאת ברייתא העוסקת בחיוב מלאכת חולב:

תנו רבנן: החולב והמחבץ והמגבן כגרוגרת, המכבד, והמרבץ, והרודה חלות דבש, שגג בשבת - חייב חטאת, הזיד ביום טוב - לוקה ארבעים, דברי רבי אליעזר. וחכמים אומרים: אחד זה ואחד זה - אינו אלא משום שבות.

השאלה הראשונה, בה עוסקים הראשונים על מנת לברר את מושא דיונו היא, האם חולקים חכמים על כל הברייתא, או על הסיפא שלה בלבד. אם חכמים חולקים על כל הברייתא, ובכללה על מלאכת חולב - נמצא כי השאלה האם יש בחולב איסור תורה או איסור שבות בלבד - נתונה במחלוקת תנאים (אז תצטמצם שאלתנו לבעיה כיצד לפסוק - חכמים או כר' אליעזר). אולם ניתן לומר, כי אין חכמים חולקים על הרישא, ומסכימים כי החולב בשבת חייב חטאת, ואז לכל הדעות תהיה החליבה אסורה בשבת מדאורייתא.

נבחן את השיטה המחייבת חטאת על חליבה בשבת ואת הוכחותיה⁹⁰, ולאחר מכן נדון באותו האופן בשיטה השנייה.

1. שיטת האוסרים חליבה מדאורייתא

כבר הזכרנו, כי למעשה מתפצלת שיטה זו לשני כיוונים אפשריים:

א. העמדת חכמים כחולקים על ר' אליעזר בברייתא, ופסיקת ההלכה כר' אליעזר, שישנו איסור דאורייתא בחליבה.

ב. העמדת חכמים בסברת ר' אליעזר לגבי מקור איסור החליבה, ולפי כל הדעות תהיה החליבה אסורה בשבת מן התורה.

נעייך בלשון הברייתא על מנת לטעון בעד כל אחת מהשיטות או נגדה. חכמים, במחלוקתם על דברי ר' אליעזר, אומרים: "אחד זה ואחד זה אינו אלא משום שבות". בפשטות, כוונת המילים: "אחד זה ואחד זה" - הינה 'הן הרישא והן הסיפא' - ומכאן שחולקים חכמים על כל הברייתא. הראשונים שטענו כי אין חכמים חולקים על הרישא - יסבירו את דברי חכמים בצורה שונה.

⁸⁹ סוגיה זו מובאת אף במסכת פסחים (סה, א).

⁹⁰ כמובן שמדובר כאן על חליבה בסתם, ולא על חליבה לאיבוד, לתוך הקדירה, או בעזרת מכונה.

כך מפרש רש"י (שם, ד"ה 'אחד זה ואחד זה') :

אחד שבת ואחד יום טוב⁹¹.

בדרך אחרת פירש רש"י במסכת פסחים (סה, א, ד"ה 'אחד זה ואחד זה') :

מכבד ומרבץ ורודה, אבל מאידך לא קאמרי, דתולדות אב מלאכה נינהו.

בין אם נלך על פי דברי רש"י במסכת פסחים, ובין אם נלך על פי דברי רש"י במסכת שבת, ברור מדבריו כי דברי חכמים - "אחד זה ואחד זה" אינם מוסבים על הרישא, עליה אין חכמים חולקים.

התוספות (עג, ב, ד"ה 'מפרק') מוכיחים מן הגמרא במסכת כתובות (ס, א), כי ישנו איסור מן התורה לחלוב בשבת :

תני רבי מרינוס : גונח יונק חלב בשבת - מאי טעמא? מפרק כלאחר יד הוא, ובמקום צער לא גזרו רבנן.

על פי הגמרא, יניקה הינה חליבה כלאחר יד, ובכל זאת הותרה רק לגונח - חולה. מכאן מסיקים התוספות, כי ישנו איסור דאורייתא בחליבה, שכן איסור דרבנן היה נותר בחולה⁹², אולם בסוגייתנו מתירים אנו לחולה לינוק מן הבהמה אך ורק בשינוי.

גמרא נוספת המחזקת הוכחה זו הינה הגמרא במסכת יבמות (קיד, א), בה מובאת מחלוקת בהיתר יניקה לקטן. חכמים מתירים לקטן לינוק מן הבהמה אף בשבת, אולם אבא שאול אוסר לינוק מן הבהמה בשבת ומתיר את היניקה אך ורק ביום טוב. הגמרא דנה בשיטת אבא שאול, ומעמידה כי שיטתו הינה שלא במקום סכנה אלא במקום צער, ואף שיש כאן מפרק כלאחר יד (יניקה ולא חליבה). סברת הדבר הינה מפני שאיסור שבת חמור מאיסור יום טוב, שכן דינו של העובר על איסור שבת בסקילה לעומת העובר על איסור ביום טוב, שהינו לאו רגיל.

מן הגמרא משמע כי בשבת, אפילו במקום צער ועל ידי שינוי (יניקה - כלאחר יד), אסור לחלוב - ומכאן הוכחה חזקה אף יותר כי איסור החליבה, לפחות אליבא דאבא שאול, הינו מן התורה. האם יעלה על הדעת כי לא נתיר איסור דרבנן, על ידי שינוי, במקום צער?

עדיין נותר להסביר, על פי שיטה זו, את הסתירה בין הגמרא במסכת כתובות לדברי אבא שאול במסכת יבמות. מדוע בסוגיה במסכת כתובות מתיר ר' מרינוס לחולה לינוק בשבת אולם אבא שאול אוסר? לכאורה, יכולים היינו לתרץ כי דינו של ר' מרינוס במסכת כתובות עוסק בחולה שיש בו סכנה, אולם אבא שאול עוסק בחולה שאין בו סכנה - ועל כן החמיר

⁹¹ לפירוש זה של רש"י ישנו חיזוק גדול מן התוספתא (י, ז) הגורסת "בין בשבת בין ביום טוב", במקום "אחד זה ואחד זה".

⁹² עיין במהר"ם על התוספות (עג, ב), האומר כי זהו דוחק לומר כי אף איסור דרבנן מתירים אנו רק על ידי צירוף של שני היתרים, ולהלן נראה כי בכל זאת ישנם ראשונים החולקים בדרך זו.

אבא שאול בשבת. אולם תירוץ זה איננו אפשרי. שכן, אם דברי ר' מרינוס עוסקים בחולה שיש בו סכנה, הלא מותר אף לחלוב לו ממש, ואין צורך בהיתר של יניקה "כלאחר יד"⁹³, ולפיכך נתרץ בדרך אחרת. רבינו תם⁹⁴ מחלק בין שתי הגמרות, וטוען כי כל אחת מהן עוסקת בצער אחר. דברי ר' מרינוס מוסבים על חולה שאין בו סכנה, בצער של חולי - ובמקרה כזה מותר לינוק מן הבהמה בשבת, מה שאין כן במקרה עליו דן אבא שאול - בו מדובר על צער של רעב, ובצער כזה אסור לחלוב בשבת אפילו על ידי שינוי⁹⁵.

רבינו תם מסייע לחילוקו בין צער של חולי לצער של רעב מגמרא במסכת שבועות (כו, א). הגמרא דנה באדם שנשבע שלא לאכול לחם ו"מצטער עליה" - ומשמע שלשון "צער" עניינו אדם רעב, ולא דווקא חולה. אמנם, יש לשים לב כי הן הגמרא במסכת יבמות והן הגמרא במסכת כתובות מדברות במקום "צער", ועל כן קשה מעט לחלק כרבינו תם בין ה"צער" במסכת כתובות - העוסק בחולה שאין בו סכנה ל"צער" במסכת יבמות - שהינו צער של רעב. יש לומר, כי ההוכחה ממסכת שבועות הינה דוגמא לכך שניתן להשתמש בלשון "צער" לתיאור רעב, ואין היא משמשת הוכחה כי כל לשון צער - משמעה בהכרח רעב ולא חולי.

ה"פני יהושע" (כתובות ס, א) מוכיח מדיוק בסוגיה במסכת יבמות כדברי רבינו תם.

הגמרא ביבמות (שם) שואלת:

אי דאיכא סכנה, אפילו בשבת נמי! ואי דליכא סכנה, אפילו ביום טוב אסור!
לא צריכא - דאיכא צערא.

מדברי הגמרא ברור כי מבדילה היא בין "צערא" לבין מקרה של "ליכא סכנתא". שכן, אם היה הצער שקול למקרה רגיל, של חולה שאין בו סכנה, צריכה הייתה הגמרא לומר: לא צריכא - דליכא סכנתא. על כן, נראה מלשון הגמרא כי ישנו הבדל בין חולה שאין בו סכנה למקרה אחר של צער - וזהו בדיוק החילוק אותן מחלק רבינו תם. חילוק זה של רבינו תם אינו נראה לרמב"ן (מלחמות ה', שם, ובראשונים נוספים), מפני ששמע מדברי רבינו תם שמתיר אבא שאול לאדם רעב לינוק ביום טוב על ידי שינוי. לא יתכן, לדעת הרמב"ן, שנתיר איסור שבת בגלל רעב - "משום תאוות בעלי התאוות", שאם כן - הלא "עקרת ופרצת גדרן של חכמים ברוב המקומות".

ניתן אף לתרץ בדרך אחרת, בה הולכים הר"ף (סא, א), ר"י (כתובות ס, א, ד"ה 'גונח') וראשונים נוספים. על פי שיטה זו חולק ר' מרינוס על אבא שאול, ואין מקום לתמוה על ההבדל ביניהם. על פי אבא שאול, איסור דאורייתא אינו מותר אף בחולה שאין בו סכנה, אף לא

⁹³ כך כותבים התוספות במסכת יבמות (קיד, א, ד"ה 'שבת'); ר"ף (סא, א).

⁹⁴ יבמות (קיד, א, ד"ה 'שבת'); כתובות (ס, א, ד"ה 'גונח'); ספר הישר (כג, סט בדפוס ווינה); בעל "המאור" (סא, א).

⁹⁵ עיין בתוספות במסכת כתובות (ס, א, ד"ה 'גונח'), ובקושיית ר"י (שם) על דברי רבינו תם. אמנם, המהרש"א וה"פני יהושע" כבר דחו את דברי ר"י.

בצירוף שינוי - אלא ביום טוב בלבד, אולם ר' מרינוס חולק, וסובר כי מתירים איסור שבת בחולה שאין בו סכנה בשינוי. שיטה זו מקבלת חיזוק מן הגמרא במסכת כתובות, בה אומר רב יוסף: "הלכה כר' מרינוס", ומכיוון שאמר כי הלכה כמותו - משמע שישנו חולק על דבריו - הוא אבא שאול⁹⁶.

דרך אחרת לגמרי ליישוב הסתירה בין דברי ר' מרינוס לדברי אבא שאול ניתן למצוא בפסקי הרי"ד (יבמות קיד, א), הטוען כי יתכן שיש לגרוס בדברי ר' מרינוס: "ביום טוב" ולא: "בשבת", וממילא מתיר ר' מרינוס יניקה ביום טוב ואוסר בשבת, כדברי אבא שאול⁹⁷.

יש לציין, כי לשיטת רבינו תם, שאיסור החליבה הינו משום ממחק, יש לדון האם ביניקה, כאשר אין מחליקים את הדד - קיים כלל איסור זה. כנראה, כי אף ביניקה ישנה מחיקה, אם לא בעטין בהמה אזי בפיטמה ממנה יונק האדם את החלב, וישנו כאן איסור ממחק כלאחר יד.

אף אם נעמיד את הברייתא במסכת שבת במחלוקת, ניתן עדיין לפסוק כיחידים, ר' אליעזר ור' יהודה, נגד חכמים (בשני המקומות) ואיסור חליבה יהיה מדאורייתא, וכך מובא ב"שיבולי הלקט" בשם הגאונים (ערוגה שנייה, שבת, קכג). כמובן שלא ניתן לפסוק סתם כיחיד נגד המרובים, והפוסקים כך מתבססים על העובדה שהגמרא דנה אחר כך בשיטת ר' אליעזר (אם אכן נאמר שזוהי שיטת ר' אליעזר, וחכמים חולקים עליו בכך) - "וכיוון שהורו בבי מדרשא כר' אליעזר - הלכה כמותו" (שיבולי הלקט שם). אף רש"י, על פי דברי התוספות (עג, ב, ד"ה 'מפרק'), פוסק כר' יהודה, ועל כן מחייב הוא מדאורייתא על דישה שלא בגידולי קרקע - וראה בסעיף ב. 1. ג.

אם כן, על פי שיטה זו, איסור החליבה בשבת הינו מן התורה, ללא חולק, ובדרך זו הולכים רש"י (כמו שהוכח בדבריו לעיל), הרמב"ם (ה, ז), הרי"ף⁹⁸, רבינו חננאל⁹⁹, הרא"ש (ז, ו) וראשונים נוספים.

⁹⁶ ראה למשל בריטב"א במסכת כתובות (שם, ד"ה 'תניא').

⁹⁷ עד כמה שידוע לי, אין סימוכין נוספים לגירסה כזו.

⁹⁸ (לא, ב), וראה אף בתשובות הרי"ף (שיב).

⁹⁹ מובא בחידושי הרשב"א (צה, א).

2. שיטת האוסרים חליבה מדרבנן

כפי שכבר הזכרנו, ראשונים רבים הולכים בדרך אחרת, וטוענים כי אסורה החליבה רק מדרבנן. הסברנו, כי ראשונים אלו צריכים להראות שחכמים חולקים על ר' אליעזר בברייתא במסכת שבת, והלכה כמותם. נראה מה הן ההוכחות אותן מביאים הראשונים לעיל, כי חולקים חכמים על ר' אליעזר אף ברישא של הברייתא, כלומר - אף לגבי מלאכת חולב.

סיוע ראשון לדברי ראשונים אלו מצוי בתלמוד הירושלמי (נב, א)¹⁰⁰, המביא הברייתא מקבילה לברייתא במסכת שבת, אולם בשינוי לשון:

המכבד, המרביץ, המגבן, המחבץ, החולב והרודה חלות דבש - חייב חטאת, דברי רבי אליעזר וחכמים אומרים משום שבות.

הברייתא שבתלמוד הירושלמי אינה מחלקת בין הרישא לסיפא על ידי תיבת "כגרוגרת", וממנה משמע כי חולקים חכמים על דברי ר' אליעזר אף בחולב.¹⁰¹

על פי הרמב"ן (שם) ישנה הוכחה נוספת כי חולקים חכמים על ר' אליעזר אף ברישא, שאם לא כן מדוע צריך היה לשנות את דין החולב, המגבן והמחבץ - וכי אבות מלאכות או תולדותיהן באו לפרש בברייתא זו? אלא יש לומר, כי הברייתא באה להשמיע את מחלוקת ר' אליעזר וחכמים בחיוב חולב, מגבן ומחבץ. ניתן לדחות טענה זו ולטעון כי אדרבה, באה הברייתא להשמיע כי ישנו חיוב בחליבה ונחשבת היא לאב מלאכה. יתר על כן, ניתן לומר כי הברייתא השמיעה את שיעור החיוב של מלאכות אלו, שהרי סיימה "כגרוגרת" - ואין לומר כי הביאה הברייתא רק אבות מלאכה ותולדות - ומכאן אין הוכחה כי חולקים חכמים על ר' אליעזר אף ברישא של הברייתא.

אם נטען כי אסורה החליבה מדרבנן, נצטרך להסביר את הגמרות במסכת כתובות ובמסכת יבמות שהבאנו לעיל, מהם הוכיחו התוספות כי איסור החליבה הינו איסור מדאורייתא. ההנחה הבסיסית של התוספות הייתה, כי איסור דרבנן מותר על ידי שינוי, או במקרה של חולה שאין בו סכנה. על כן, אם אין הגמרא מסתפקת בצד היתר אחד בהיתר יניקת חולה בשבת - נראה כי זהו איסור דאורייתא. אמנם, ניתן לומר כי לא נקטה הגמרא שני היתרים

¹⁰⁰ הוכחה זו מביא הרמב"ן בחידושו (קמ"ד, ב, ד"ה 'ולרבינו').

¹⁰¹ עיין אף בתשובתו של הרב קוק, ב"שאלות ותשובות" ('תחומין' א, חורף ה'תש"ס) בפרק "חליבה בשבת" (עמודים 5-8) בה כותב הוא כי הוכחה זו הינה הוכחה הפוכה. כלומר, מכיוון שהתלמוד הבבלי שינה מלשון התלמוד ירושלמי בנוסח הברייתא, אין הוא סובר כמותו ברישא, ולפי שיטת התלמוד הבבלי חכמים אינם חולקים על שיטת ר' אליעזר.

אלא בדרך של "דיבר הכתוב בהווה", ואדרבה, בחולה שאין בו סכנה מותר לחלוב, אף ללא שינוי, ולא רק לינוק¹⁰².

דברים אלו טעונים בירור.

הגמרא במסכת בבא קמא (פ, א) מביאה סיפור על חסיד שחלה:

מעשה בחסיד אחד שהיה גונח מלבו, ושאלו לרופאים, ואמרו: אין לו תקנה עד שיינק חלב רותח משחרית לשחרית.

משמע מסיפור זה כי הרפואה לחולה ("גונח" - כמו בדברי ר' מרינוס, וכנראה יש לומר ש"גונח" הינו מחלה מסוימת דווקא¹⁰³) הינה דווקא על ידי יניקה¹⁰⁴. על כן ניתן לומר, כי דברי ר' מרינוס אינם דווקא ביונק, ואף חולה רגיל יוכל לחלוב פרה בשבת לרפואתו. אמנם, לא נוכל להסביר הסבר זה בדברי אבא שאול במסכת יבמות, שכן אוסר אבא שאול יניקה לחולה בשבת, ולפי הסבר זה צריכים היינו להתיר את הדבר. על כן יש לומר, כי חלוק אבא שאול על ר' מרינוס, וסובר כי ישנו איסור דאורייתא בחליבה בשבת, כשיטת ר' אליעזר בברייתא, ואף חולה יהיה אסור ביניקה, וכל שכן אדם בריא¹⁰⁵.

עתה, כאשר העמדנו את דברי אבא שאול כשיטת ר' אליעזר, נוכל לטעון כי הולך אף ר' מרינוס לשיטתו של ר' אליעזר, כדברי רב האי גאון המובא ברשב"א (צה, א, ד"ה י"ש לומר). ר' מרינוס טוען, כי אף אליבא דר' אליעזר, המחייב חולב בחטאת - יהיה מותר לחולה לינוק בשבת (על פי הסבר התוספות כי שני צדדי היתר מתירים איסור תורה). אמנם, עדיין נאמר כי איסור החליבה הינו מדרבנן בלבד, אלא שדברי ר' מרינוס הינם לדברי הכל. אם נלך בדרך זו, נדרש אף למחלוקת בין אבא שאול לר' מרינוס, ואולי נאמר כי אף אבא שאול דן אליבא דר' אליעזר, וחולק הוא על ר' מרינוס בשאלה האם איסור דאורייתא של סקילה (שבת) מותר בשינוי בחולה שאין בו סכנה. כך יובנו דברי רב יוסף, הפוסק הלכה כר' מרינוס, לא כפסיקת הלכה כר' אליעזר (שכן עומדים אנו בשיטת אלו המחייבים על חליבה מדרבנן בלבד), אלא כפסיקת הלכה בעניין היתר איסור דאורייתא - שמותר בשינוי לחולה שאין בו סכנה, ולא דווקא בנוגע לחליבה.

הרמב"ן (שם) הולך בדרך נוספת, ומראה כי אמנם איסור החליבה הינו איסור דרבנן בלבד, אולם יש בו חומרה יתירה, הגורמת לכך שאף בחולה שאין בו סכנה יעמוד הדין בעינו. על פי הרמב"ן, דומה החליבה במיוחד למלאכת "מפרק" (ולהוכחה - מחייב עליה ר' אליעזר מן התורה משום מפרק), וישנו חשש שיבוא האדם לסחוט בידו ממש. על כן, תותר החליבה

¹⁰² כך ברמב"ן (שם).

¹⁰³ עיין אף רש"י (שם).

¹⁰⁴ כך אף מיושבת קושיית ר"י בסוף התוספות במסכת יבמות (קיד, א, ד"ה 'שבת'), עיין שם.

¹⁰⁵ להסבר עניין זה, ראה בהמשך בשם הריטב"א.

בחולה שאין בו סכנה רק על ידי שינוי. אולם על פי שיטה זו, נתקשה עדיין בדברי אבא שאול, האוסר יניקה לחולה בשבת, ונוכרח לחזור לתירוץ הראשון, על פיו סובר אבא שאול כר' אליעזר, המחייב על החליבה מן התורה.

עד עתה, הנחנו כי חולה שאין בו סכנה מותר בסתם איסור דרבנן. אמנם, אין דין זה פשוט כלל וכלל. הריטב"א (כתובות ס, א) טוען, על פי שיטתו, כי חולה שאין בו סכנה מותר רק באיסור דרבנן של אמירה לגוי (שהינו איסור קל). על כן, לא נתיר לחולה איסור דרבנן של חליבה בשבת, אלא אם יצטרף אליו היתר נוסף של חליבה בשינוי (יניקה). הריטב"א מערער את הנחת היסוד של התוספות שהבאנו לעיל, כי איסור דרבנן מותר תמיד בחולה שאין בו סכנה, והולך על פי שיטתו - כי חולה שאין בו סכנה מותר באמירה לנכרי בלבד. ממילא, דברי ר' מרינוס - שרב יוסף פוסק כמותו, אינם קשים. את הסבר זה, לא נוכל להכניס, כמובן, בדברי אבא שאול - האוסר יניקה לחולה בשבת, ונוכרח לטעון כי סובר אבא שאול כר' אליעזר, שישנו איסור תורה בחליבה בשבת.

על פי שיטת הראשונים המחייבים על חליבה מדרבנן, עלינו להבין את מחלוקת ר' אליעזר וחכמים. מדוע על פי ר' אליעזר אסורה החליבה מן התורה, אולם לפי חכמים ישנו בדבר איסור שבות בלבד? כאן נזדקק למסקנות אליהן הגענו בנוגע לאיסור דישה בחולב. הזכרנו כי לפי מספר ראשונים - אין אמנם איסור דאורייתא בדישה שאיננה בגידולי קרקע. לפיכך, תהיה מחלוקת ר' אליעזר וחכמים, בשאלה האם ישנה דישה בגידולי קרקע. על פי ר' אליעזר ישנה דישה בגידולי קרקע (או בדרך אחרת מן הדרכים שתירצנו לעיל באיסור דישה), ועל כן יש בה איסור תורה. אולם על פי חכמים אין דישה בגידולי קרקע - ועל כן אין כאן אלא איסור דרבנן בלבד (כנראה בגלל הדימיון לדישה בגידולי קרקע)¹⁰⁶. מחלוקת ר' אליעזר וחכמים בברייתא (צה, א) הינה למעשה מחלוקתם של חכמים ור' יהודה בפציעת חילזון (עה, א). ר' אליעזר עומד בשיטת ר' יהודה - ומחייב דישה אף שלא בגידולי קרקע.

יתר על כן, ניתן להרחיק עוד ולטעון כי כל הברייתא הינה על פי שיטת ר' יהודה, שישנה דישה אף שלא בגידולי קרקע¹⁰⁷. כך ניתן לומר, כי החכמים החולקים על ר' אליעזר בחליבה ואוסרים מדרבנן, חולקים אף על חכמים בפציעת חילזון - ואלה יתכן שיתירו אף חליבה בשבת לגמרי - מכיוון שאין דישה בגידולי קרקע, ואין איסור דרבנן של דישה שלא בגידולי קרקע¹⁰⁸. אמנם, אם נלך בדרך זו נצטרך להסביר את מחלוקת ר' אליעזר וחכמים בדרך שונה, שכן שניהם סוברים כי ישנה דישה אף שלא בגידולי קרקע. ניתן לומר בדעת חכמים,

¹⁰⁶ ריטב"א (שם); רמב"ן (צה, א); תוספות רי"ד (קמד, א) וראשונים נוספים.

¹⁰⁷ כך טוענים התוספות (שם, ד"ה 'החולב'), ומוכיחים כן מהמשך הסוגיה - בה משמע כי שיטת חכמים בנוגע לכיבוד וריבוץ הינה כשיטת ר' יהודה - כי דבר שאינו מתכוון אסור. כך מסבירים אף התוספות בדעת רש"י (עג, ב, ד"ה 'מפרק').

¹⁰⁸ הגמרא האוסרת סחיטת דג לצירו - לא תהיה לשיטתם, אלא לשיטת האחרות בלבד.

כי אין כאן חיוב דישה מן התורה מסיבה אחרת - אולי בעקבות אחת מהסיבות שהבאנו בפרק הקודם לדחיית החיוב מצד מלאכת דש.

בדעה שאסורה החליבה בשבת רק מדרבנן, נוקטים רב האי גאון¹⁰⁹, הרמב"ן (קמד, ב), הר"ן (צה, א), הרי"ד (קמד, ב) וראשונים נוספים.

כל הדיון לעיל, נוגע רק לגבי אלו הטוענים כי איסור החליבה הינו משום דש. אולם, לשאר השיטות, לא נוכל להסביר כך את מחלוקת ר' יהודה וחכמים. נוכל לומר בפשטות, כי כל הראשונים המחייבים בחליבה שלא מצד דש, סוברים כי אין חכמים חולקים על ר' אליעזר בחיוב חולב מן התורה, אולם על פי הירושלמי ממנו מוכח כי חולקים חכמים על ר' אליעזר, ישנו מקום להתלבט מהי המחלוקת ביניהם. על פי מה שהעלינו לעיל, בחיוב קוצר על חליבה - ניתן לומר כי חולקים חכמים על ר' אליעזר באחת משתי השאלות - האם ישנה קצירה בבהמה, והאם ישנה קצירה כאשר אין חיבור בין הדבר הנקצר למקום ממנו הוא נקצר.¹¹⁰

הראשונים חולקים ביניהם, על פי מה שהראנו לעיל, באיסור חליבה בשבת, האם הוא מן התורה או מדרבנן. נקודות המחלוקת הבסיסיות הינן בהסבר הברייתא (צה, א) - האם חכמים חולקים בה על ר' אליעזר בחיוב על חולב או לא, וכן האם לפסוק הלכה כחכמים (עה, א) - כי אין דישה בגידולי קרקע, או לפסוק כר' יהודה - כי אף בגידולי קרקע שייכת דישה.

לא נרחיב בעניין פסיקת ההלכה בחליבה בשבת, ורק נציין כי אין ה"שולחן ערוך"¹¹¹ פוסק במפורש איסור בחליבה בשבת מן התורה, אלא רק היתר של חליבה על ידי גוי - משום צער בעלי חיים. אמנם, האחרונים פסקו כי אסורה החליבה בשבת מן התורה¹¹².

¹⁰⁹ מובא בחידושי הרשב"א (צה, א), אולם עיין במאמרו של הרב ברוך קונשטט זצ"ל - "חליבה בשבת" (ספר הזכרון להגרי"י וינברג זצ"ל, ה"תש"ל, עמודים לא-ט), שהביא כי יש שהסיקו מדברי רב האי גאון שסובר הוא כי אסורה החליבה מדאורייתא משום דישה, ועיין עוד בדבריו, כי ניתן לחלק בדברי הרשב"א, ואין כאן המקום להאריך.

¹¹⁰ על פי זה, נצטרך לטעון כי חכמים חולקים על החיוב בהוצאת דג מן המים מצד קצירה. אמנם, יתכן שמחייבים חכמים בדין זה כדברי שמואל (קז, ב), בגלל איסור נטילת נשמה - והדברים צריכים עיון.

¹¹¹ (שה, יב) - הלכה המבוססת על דברי הרא"ש והמרדכי.

¹¹² כך פסקו, למשל, ה"מגן אברהם" (שם, יב, בהערתקת לשון הרמב"ם); "חיי אדם" (יד, ח) ובעל "שולחן ערוך הרב" (שה, כח).